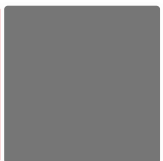

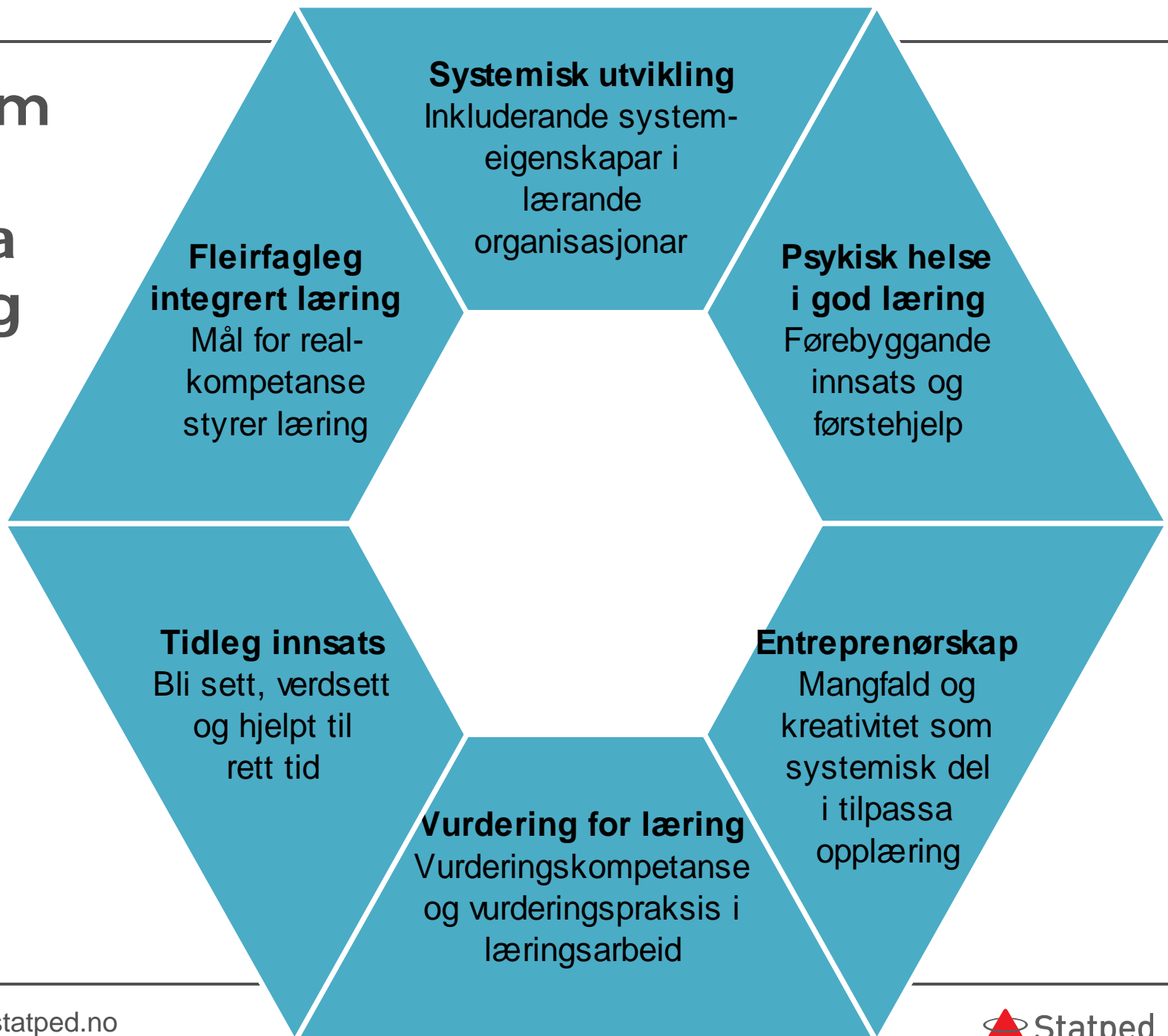
Spesialundervisninga – ein gordisk knute?

System for styrka læring
Fagnettverk spesialundervisning
Årdalstangen, 28.11.2013

Marit Mjøs, PhD / spesialpedagog

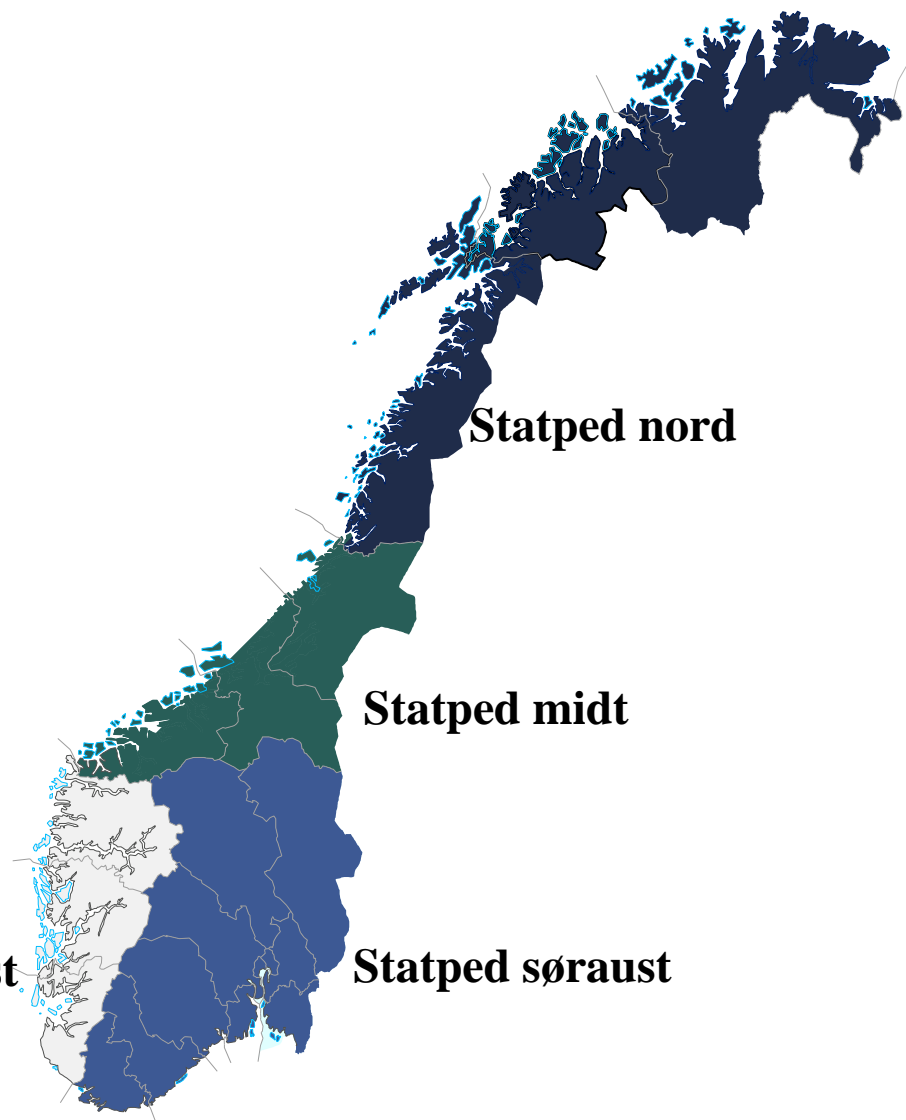

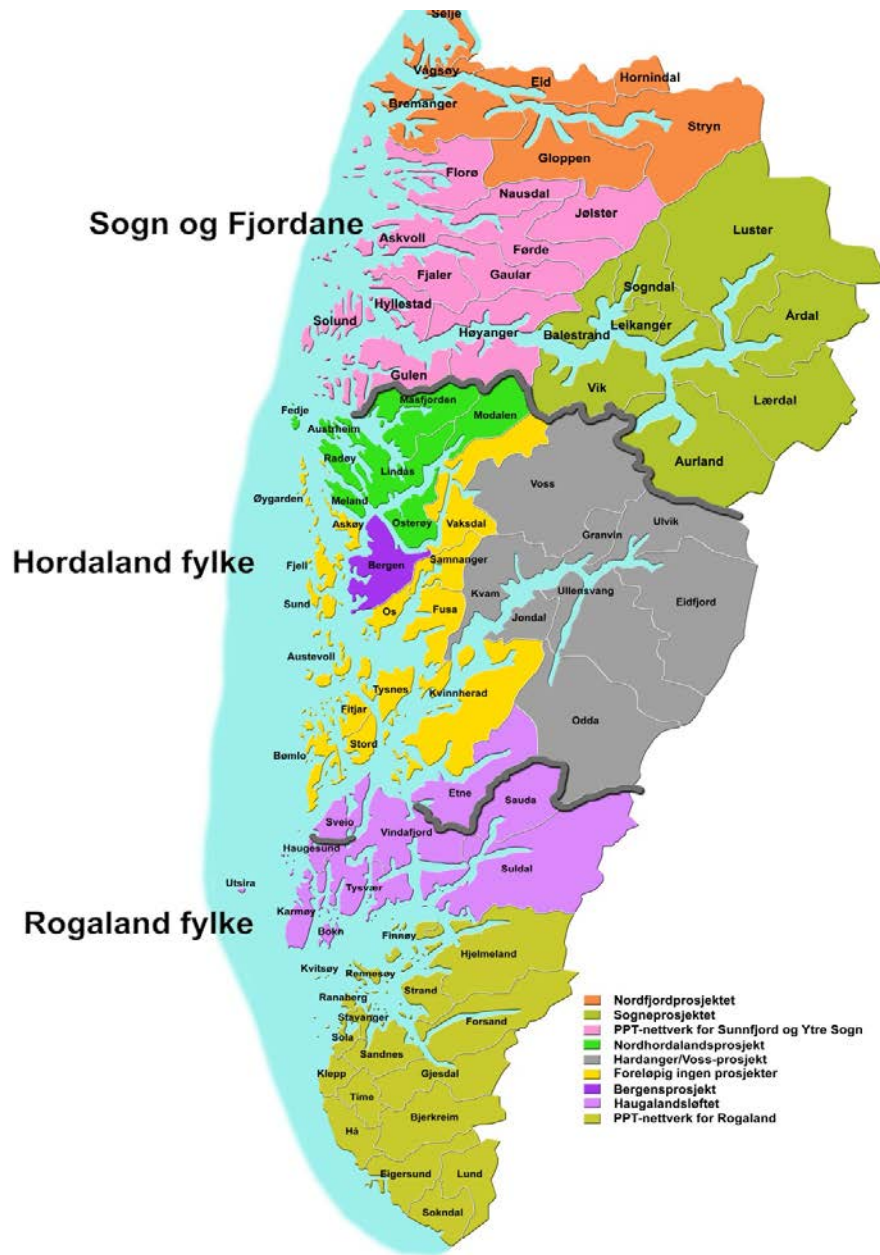
System for styrka læring

Statped

- Statped er ei nasjonal verksemd underlagt Utdanningsdirektoratet.
- Etaten er delt inn i fire regionar, og er leia av eit hovudkontor i Oslo.
- Les om korleis søke tenester på <http://www.statped.no/Soknad>
- Statped har spesialpedagogisk spisskompetanse innan seks definerte fagområde.

For å kunne gi dei riktige tenestene har Statped vest i løpet av dei siste åra laga samarbeidsavtalar med clustere av kommunar i dei tre Vestlandsfylka.

Frå 2013 har vi ein signert samarbeidsavtale med Sogn regionråd knytt til «System for styrka læring»

Føringar frå kommunestyra

Aurland, Balestrand, Sogndal, Leikanger:

- Legg til grunn at utviklingsarbeidet innan spes.ped / spesialpedagogikk vert det viktigaste arbeidsfeltet i vidareutviklinga

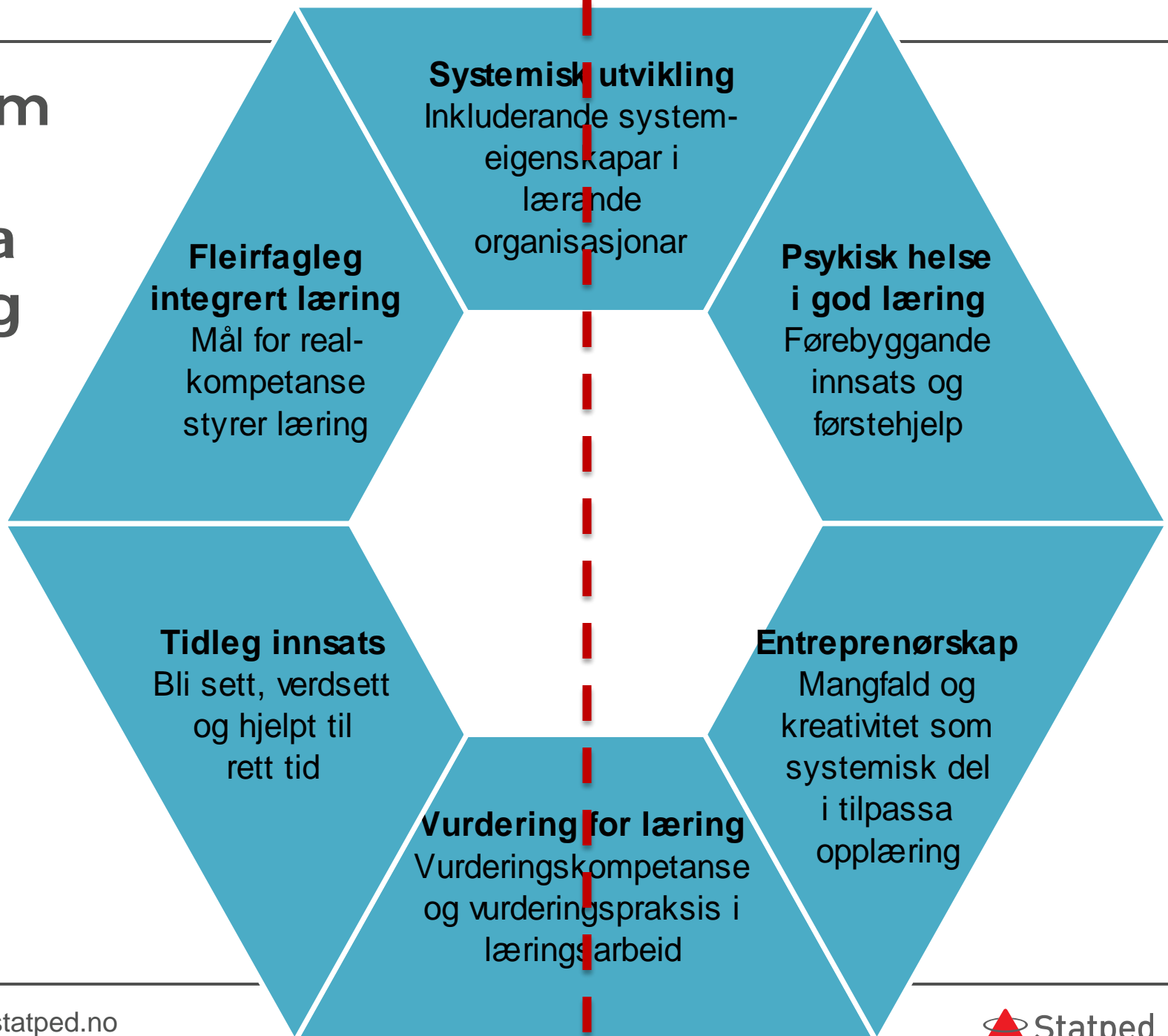
Luster, Vik:

- Legg til grunn at utviklingsarbeid innan spesialpedagogikk og entreprenørskap vert dei viktigaste arbeidsfelta

Lærdal, Årdal:

- Ynskjer at tema knytte til tilpassa opplæring og spesialundervisning må prioriterast

System for styrka læring

Situasjonsrapport frå programleiar, juni 2013 sa mellom anna:

- Dei åtte kommunane i Sogn brukar om lag 80 mill på spesialundervisning i året
- Kommunane har fem ulike organiseringsmodellar knytt til to fylke; kompleks modell
- Det er starta ein prosess med å sjå på moglegheitene for å styrke / koordinere PPT
- Innleigd prosessbistand frå Deloitte
- Vi har etablert eit nytt regionalt fagnettverk; spesialundervisning. Statped vest skal stå for to nettverkssamlingar hausten 2013; ein for skuleleiarar og ein for personalet

Eg legg til grunn

- Praksis og rutinar varierer frå kommune til kommune
- Sogn & Fjordane har 11 (svært) ulike PP-kontor
- Samarbeid skule – PPT varierer
- Samarbeid barnehage – PPT varierer ytterlegare?
- Kompetansen er ulik i kommunane
- Utfordringar og dilemma er mange, og truleg ulike
- Men ein kan lære mykje av kvarandre.

«SAMAN SÅ VEIE VI FLEIRE TONN!»

”Look to Sogn & Fjordane”!?

Agenda

- Kva er utfordringane og kven eig dei?
- Kva kan gjerast innanfor det pedagogiske handlingsrommet?
- Korleis kan PPT og skule / barnehage samarbeide for å utnytte handlingsrommet?

- Tidleg innsats og spesialundervisning / spesialpedagogisk hjelp
- Opplæringskvalitet og spesialundervisning
- Inkludering og spesialundervisning / spesialpedagogisk hjelp

Førelasing!
Summeoppgåver med sidemannen og
refleksjonsoppgåver i pausene.

System for styrka læring: mål og fokus

Styrke tilpassa opplæring

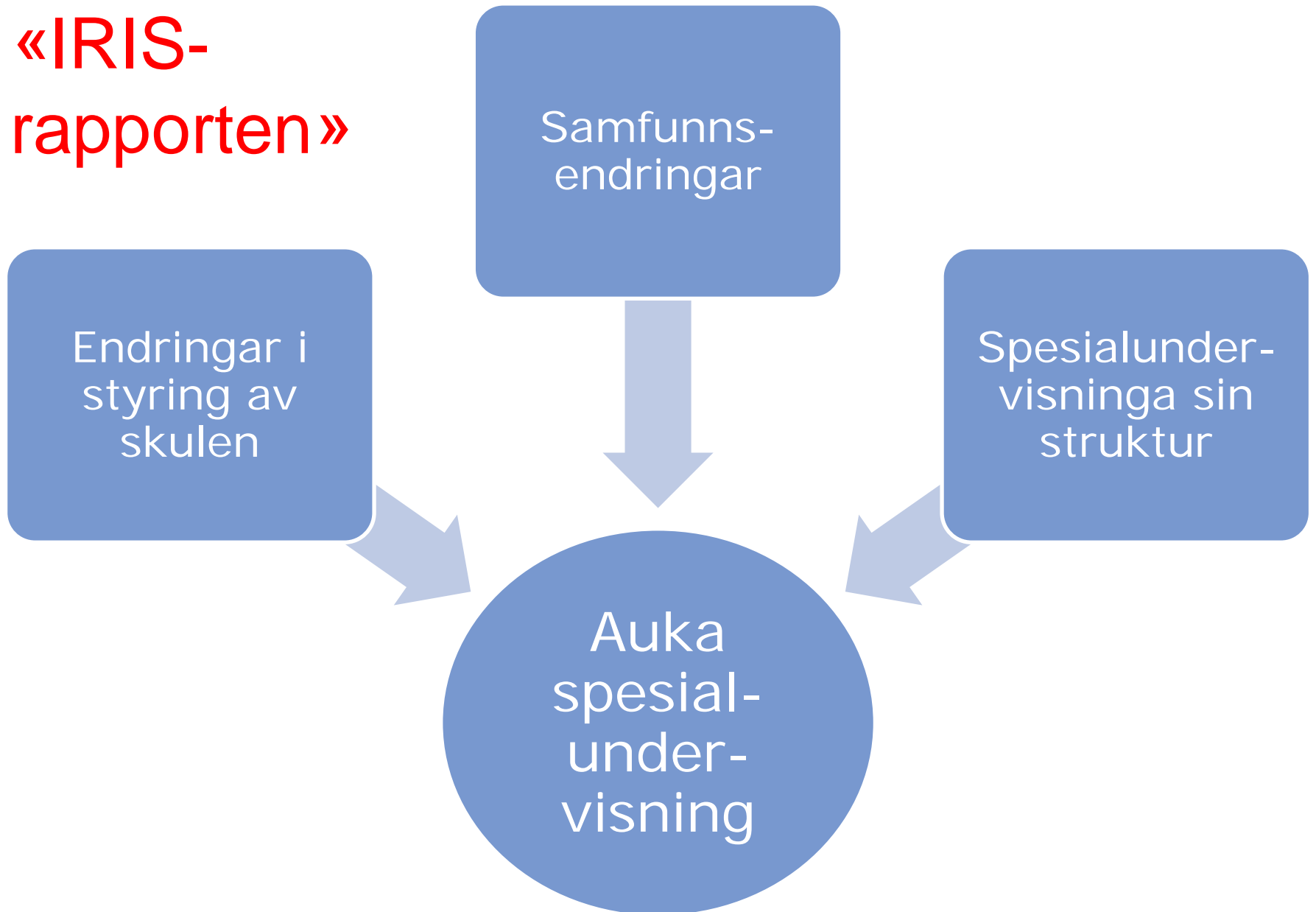
Auke læringsutbyttet

Redusere bruken av
spesialundervisning

Stabile utdanningspolitiske føringer

- Auka tilpassing innanfor ordinær undervisning.
- Spesialundervisning som naturleg del av tilpassa opplæring.
- Redusert bruk av spesialundervisning.
- Styrka kvalitet i spesialundervisninga.
- Betre koordinering av spesialundervisning og ordinær undervisning.

«IRIS- rapporten»

Endring i styring av skulen

- Økonomiske drivarar
- Kunnskapsløftet
- Nasjonale og internasjonale tester og kartleggingar
- Organisering, praksis og kvalitet i skulen
- Tidleg innsats

Samfunnsendringar

- Auke i kravmentalitet og fokus på rettar
- Auke i bruk av diagnosar og snevrare normalitetsbegrep
- Endringar i heimetilhøve og familiestruktur
- Endra arbeidsmarknad med auke i kompetansekrav

Spesialundervisninga sin struktur

- Auke i bruk av PPT som sakkunnig instans og ressursutløyser
- Auke i profesjonsinteresser
- Individfokus framfor systemfokus
- Manglande kunnskap om fleirspråklege utfordringar
- Ein gong spesialelev – alltid spesialelev

Spesialundervisning; drivarar og dilemma

På bakgrunn av IRIS-rapporten har KS utforma ein presentasjon og eit arbeidshefte som kan nyttast som grunnlag for drøfting av ulike sider ved kommunen / fylkeskommunen / skolen sin bruk av spesialundervisning. Kan nyttast av fagfolk i eigen organisasjon på ulike nivå. Nyttige spørsmål til refleksjon og drøfting.

- Heftet kan tingast kostnadsfritt i papirversjon på ksfou@ks.no
- Begge dokumenta kan hentast frå nettet: <http://www.ks.no/tema/Skole-og-oppvekst/Skole/Introduksjonsartikler/Spesialundervisning/>

«20%-regelen» – omfanget av spesialundervisning i norske skoler

- En moderne masseutdannelsesinstitusjon har som mål at flest mulig elever skal lære mest mulig på kortest mulig tid – så billig som mulig.
- Kunnskapskravet i skolen har økt, slik at man nå i mye større grad enn tidligere ser hvilke elever som oppfyller skolens kunnskapskrav og hvem som ikke gjør det. Som en konsekvens av at vi forsøker å lage en skole for alle, opplever vi at over 20% av elevene ikke har tilfredsstillende utbytte av den ordinære undervisningen
- Den beste strategien vi i dag har for å løse denne utfordringen er spesialundervisning.

(Hausstätter, 2013)

Kunnskapsløftet – egnet løft i en skole for «alle og enhver»?

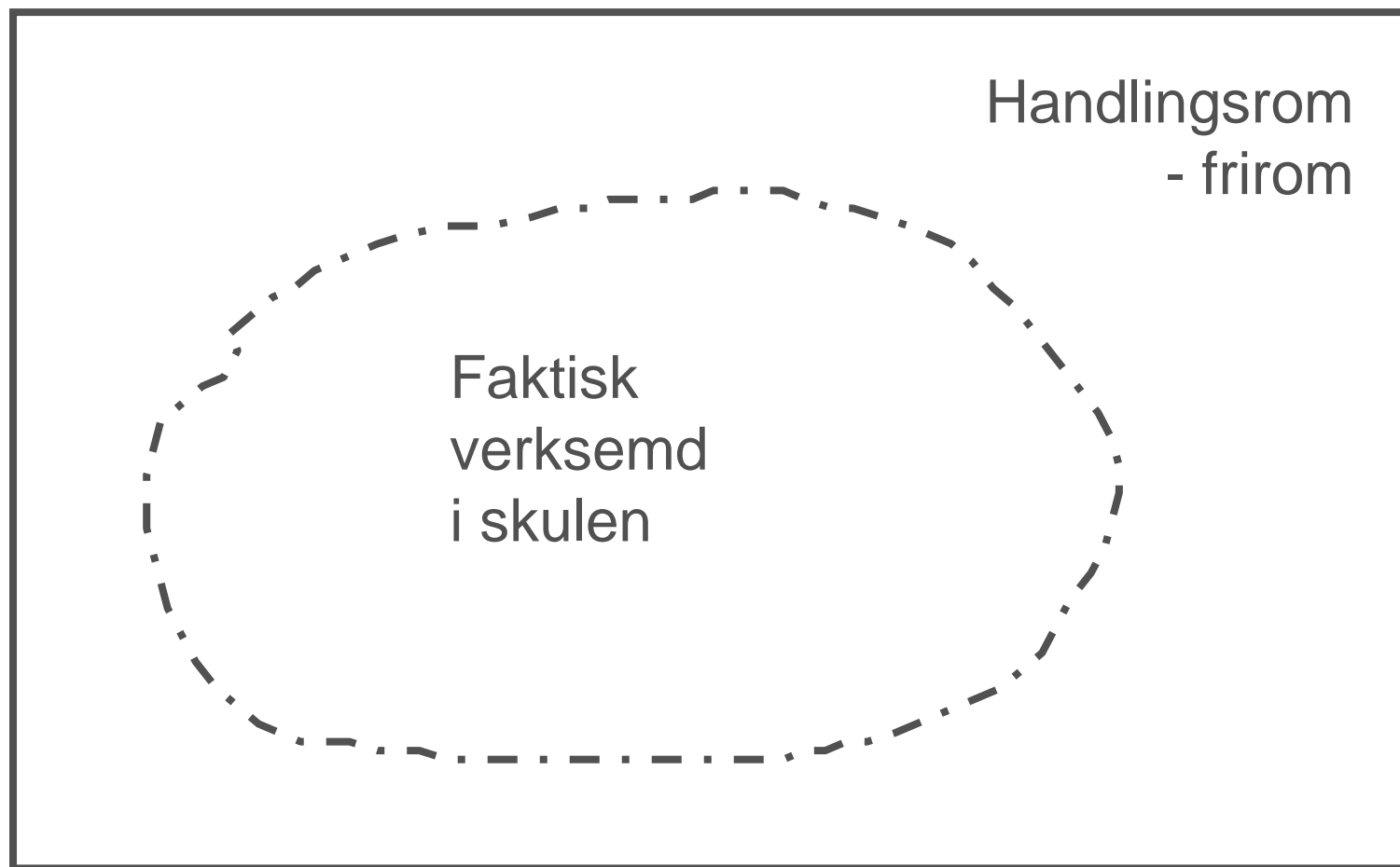
Hausstätter sin artikkel tydeliggjør etter min mening behovet for å vurdere om Kunnskapsløftet i sin nåværende form er en egnet læreplan i en fellesskole med likeverd, inkludering og tilpasset opplæring som førende prinsipper. Det framstår likevel som temmelig paradoksalt at man i en skole for alle og enhver skal være nødt til å bruke unntaksbestemmelser for hver femte elev. Men Hausstätter har belyst en alvorlig inkonsistens i rammevilkårene for den norske skolen, som jeg mener man på politisk nivå må vurdere om man kan leve med. Slik det er nå vil en stor andel av elevene ikke oppleve at Kunnskapsløftet for dem representerer et nødvendig løft.

(Mjøs, 2013:under trykking)

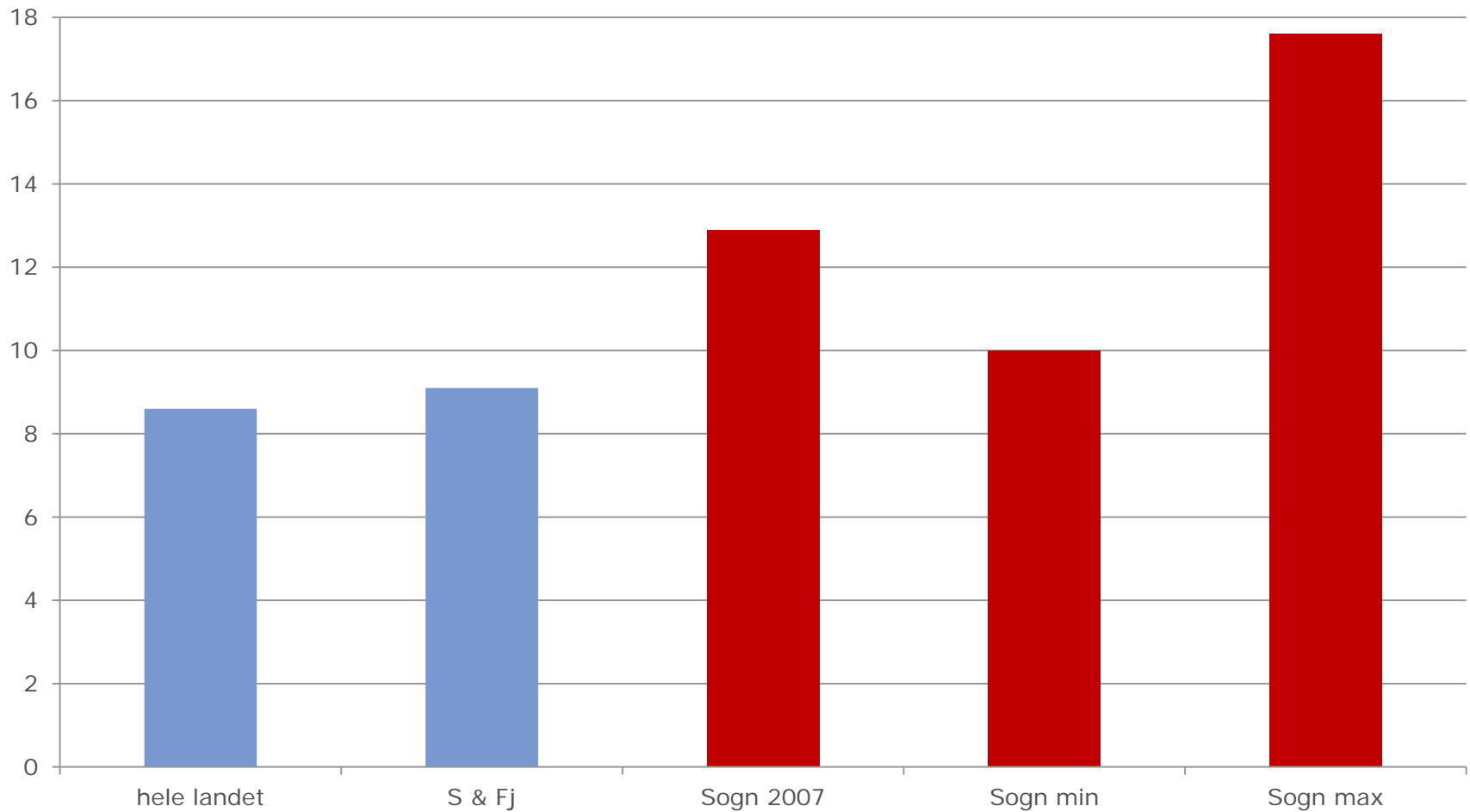
En lærer vender tilbake (Terje Angelshaug, BT 17.11.13)

- En skaper ikke gode lærere ved stadig å gi dem beskjed om at de burde gjøre en så mye bedre jobb.
- Jeg tror slett ikke at skolens største problem er faglig svake lærere. Jeg ser at det kollegiet jeg er del av i dag, jobber hardere og mer systematisk enn vi gjorde på 70- og 80-tallet. Forskjellene er særlig tydelig i oppfølgingen av elever som av ulike grunner sliter med å lykkes på skolen.

Formelle rammer og pedagogisk handlingsrom

Spesialundervisning i prosent

§ 5-1: Rett til spesialundervisning

*”Elevar som ikkje har eller som ikkje kan få **tilfredsstillande utbytte** av det ordinære opplærings-tilbodet. I vurderinga av kva for opplæringstilbod som skal givast, skal det særleg leggjast vekt på **utviklingsutsiktene til eleven**. Opplæringstilbodet skal ha eit slikt innhald at det samla tilbodet kan gi eleven eit **forsvarleg utbytte** av opplæringa i forhold til andre elevar og i forhold til dei **opplæringsmåla** som er realistiske for eleven. Elevar som får spesialundervisning, skal ha det same totale undervisningstimetallet som gjeld andre elevar.”*

Kva handlar spesialundervisning om?

- Jus?
- Økonomi?
- Organisering?
- Kompetanse?
- Kvalitet?
- Ideologi?
- Etikk?
- Haldningar?

Kva er spesialundervisning?

Spesialundervisning er så mangt!

Spesialundervisning gjennomføres

-på så ulike måter

-under så ulike betingelser

-av så mange forskjellige lærere

-med så forskjellig bakgrunn og kompetanse –

og overfor så mange forskjellige elever med ulike arter, omfang og til dels også kombinasjoner av vansker og opplæringsbehov.

**Spesialundervisning er med andre ord ingen
enhetlig størrelse.**

(Nilsen, 2004)

Spesialundervisning kan vere så mykje ...

- Undervisning aleine
- Anna lokalisering
- Alternativt fellesskap
- Undervisning av eigen lærar
- Tilleggsstøtte
- Ekstra tilsyn
- Intensivt kurs
- Særskilt trening
- Særskilt metodikk
- Fysisk tilrettelegging
- Særskilt materiell
- Alternative aktivitetar
- Alternativt innhald
- Andre mål
- +++++

Spesialundervisning definert ved tre delvis overlappende kriterier

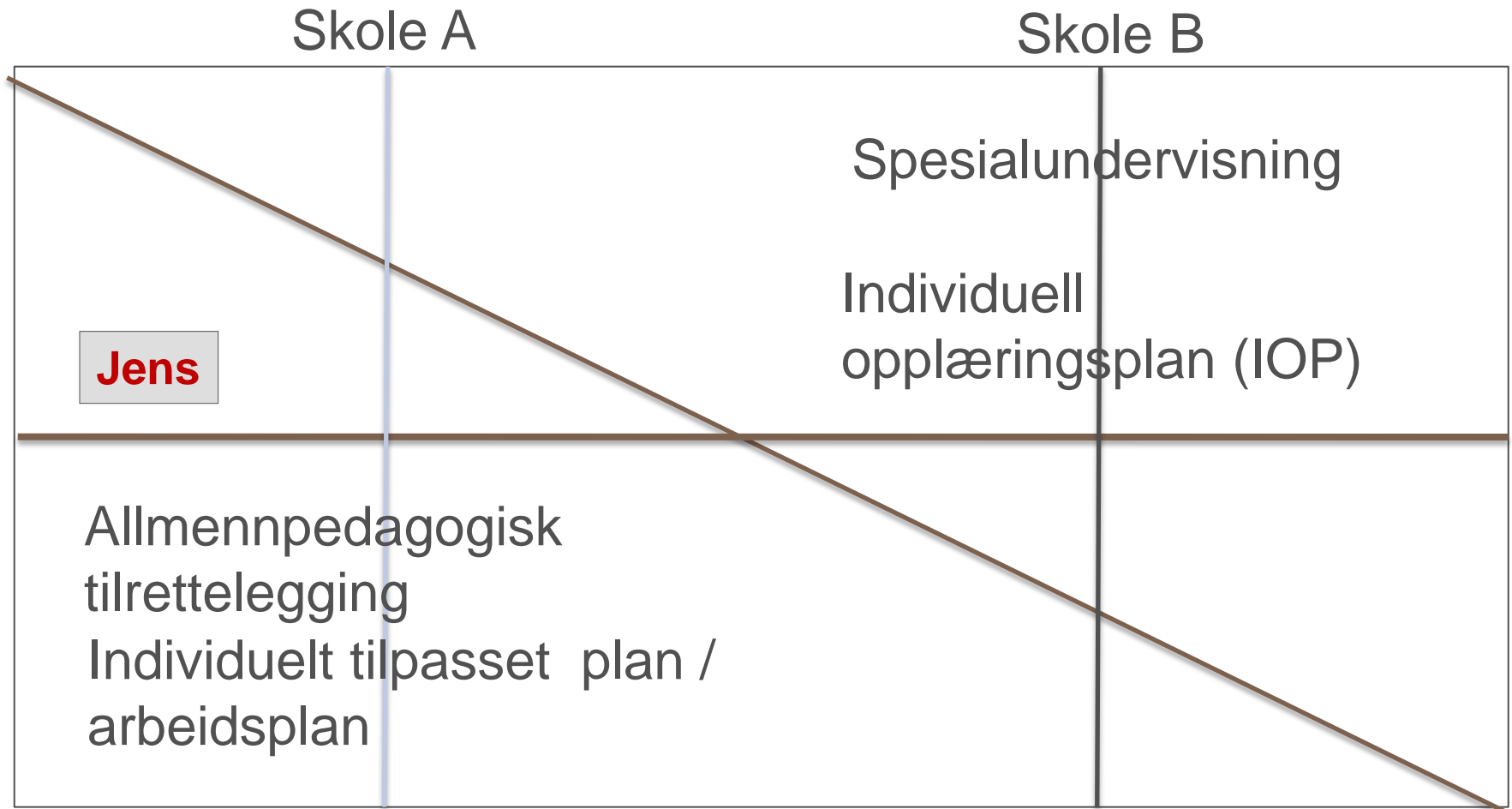
- Undervisning for elever som ifølge sakkyndig tilråding ikke får sine behov dekket ved vanlig tilpasset undervisning.
- Undervisning som finansieres gjennom særskilt tildelte ressurser.
- Undervisning som er spesielt tilrettelagt og som krever spesiell kompetanse.

(Skaalvik & Fossen, 1995)

”Det kan diskuteres hvorvidt økningen i spesialundervisning er en positiv utvikling fordi det **tar elevenes rettigheter på alvor**, eller om den er negativ hvis skolene bruker den som en **utstøtingsmekanisme for å gjøre klasserommene mer homogene** – eller om behovet ganske enkelt reelt sett er økt. Økningen i spesialundervisning kan også ses i sammenheng med de senere års **fokus på elevenes læringsutbytte, økt bevissthet om elevenes rettigheter og mer kompetanse om feltet.**”

(Nøkkeltallsrapport 2010, KS)

Behovet for spesialundervisning er relativt

(Aarnes, 2008, s. 44)

«Vedtak om spesialundervisning innbefatter tildeling av økonomiske ressurser utover det som andre elever får, og er således å betrakte som en **tildeling av et gode** til enkelte elever. For elever med svært avvikende opplæringsbehov vil spesialundervisning være en forutsetning for at læring i det hele tatt skal kunne finne sted, og den er således et ubetinget gode som tildeles eleven. For elever som befinner seg i grenseland for retten til spesialundervisning, kan imidlertid spesialundervisningen også betraktes som et inngripende vedtak som gir hjemmel for å **frata elever rettigheter** som andre elever har.»

(Bogsti, 2012: 213)

"Om sanering av spesialundervisning, og om alternative tilbud."

«Spesialundervisningen er unyttig, den kan være skadelig, den virker segregerende – og den hjelper tusenvis av barn og unge som ellers ikke ville ha fått noen hjelp for sine lærehemninger.»

(Gjessing, 1974)

SPECIALUNDERVISNING – EIT PROBLEM?

- Kvifor er det eit problem?
- Kva er problemet?
- For kven er det eit problem?
- Kven eig problemet?
- Kven kan gjere noko med det?
- Kva kan gjerast?
- Korleis kan det gjerast?

Redusert bruk av spesialundervisning – kvifor har vi ikkje lukkast?

- Ikke satt inn tiltak tidlig nok
- Satset på for billige løsninger og ikke sikret tilstrekkelig kvalitet i tilbudene
- Magrere kår for toleranse i skolen med forsterkede krav om karakterer og målbare prestasjoner
- Spesialpedagogisk kompetanse har ikke vært «inkludert» godt nok i de ordinære tilbudene

(Dalen, 2013)

Redusert bruk av spesialundervisning

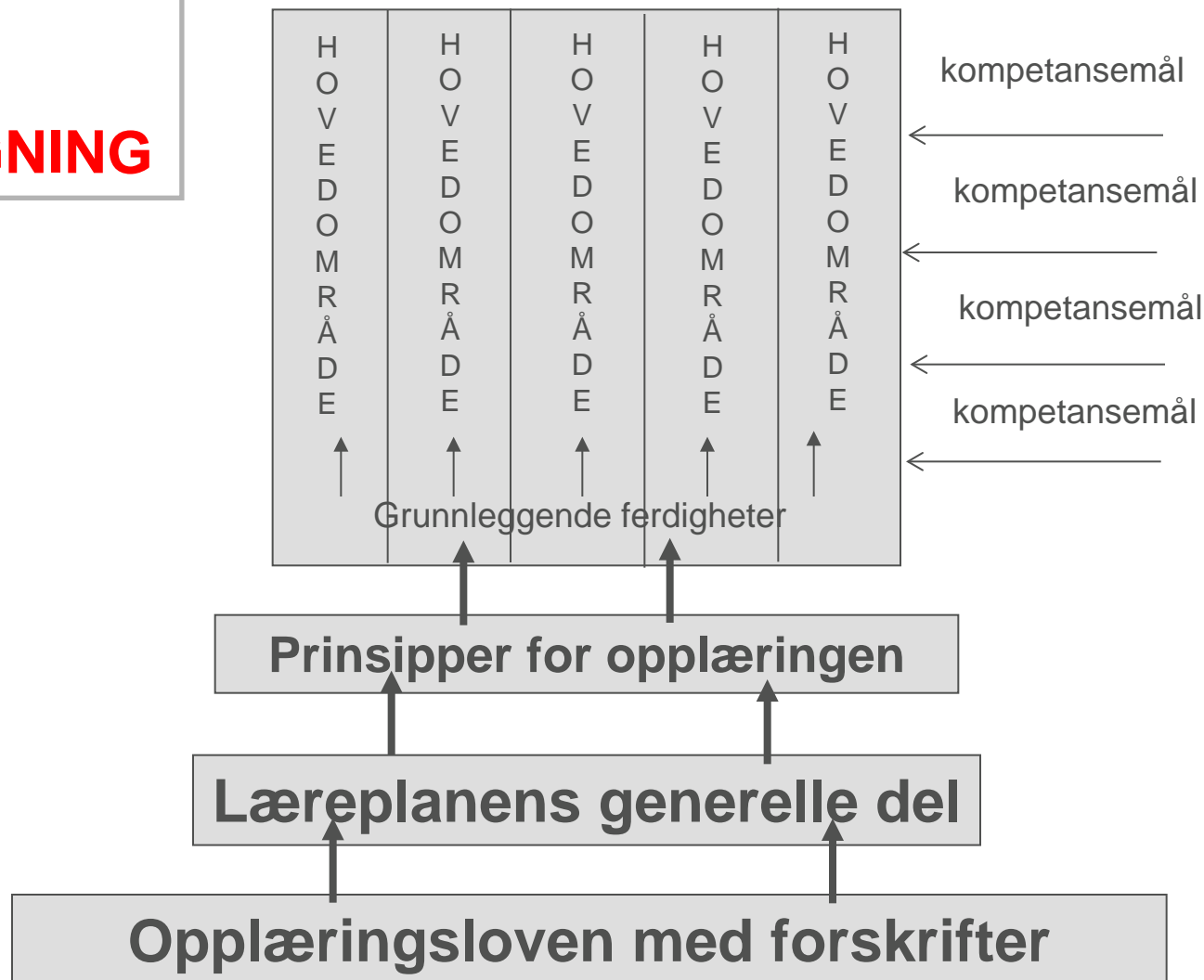
Retten til spesialundervisning ligg fast

Strategien vert å redusere behovet

**KUNNSKAPS
LØFTET
OPPBYGNING**

Læreplaner for fag

Tilpassa opplæring

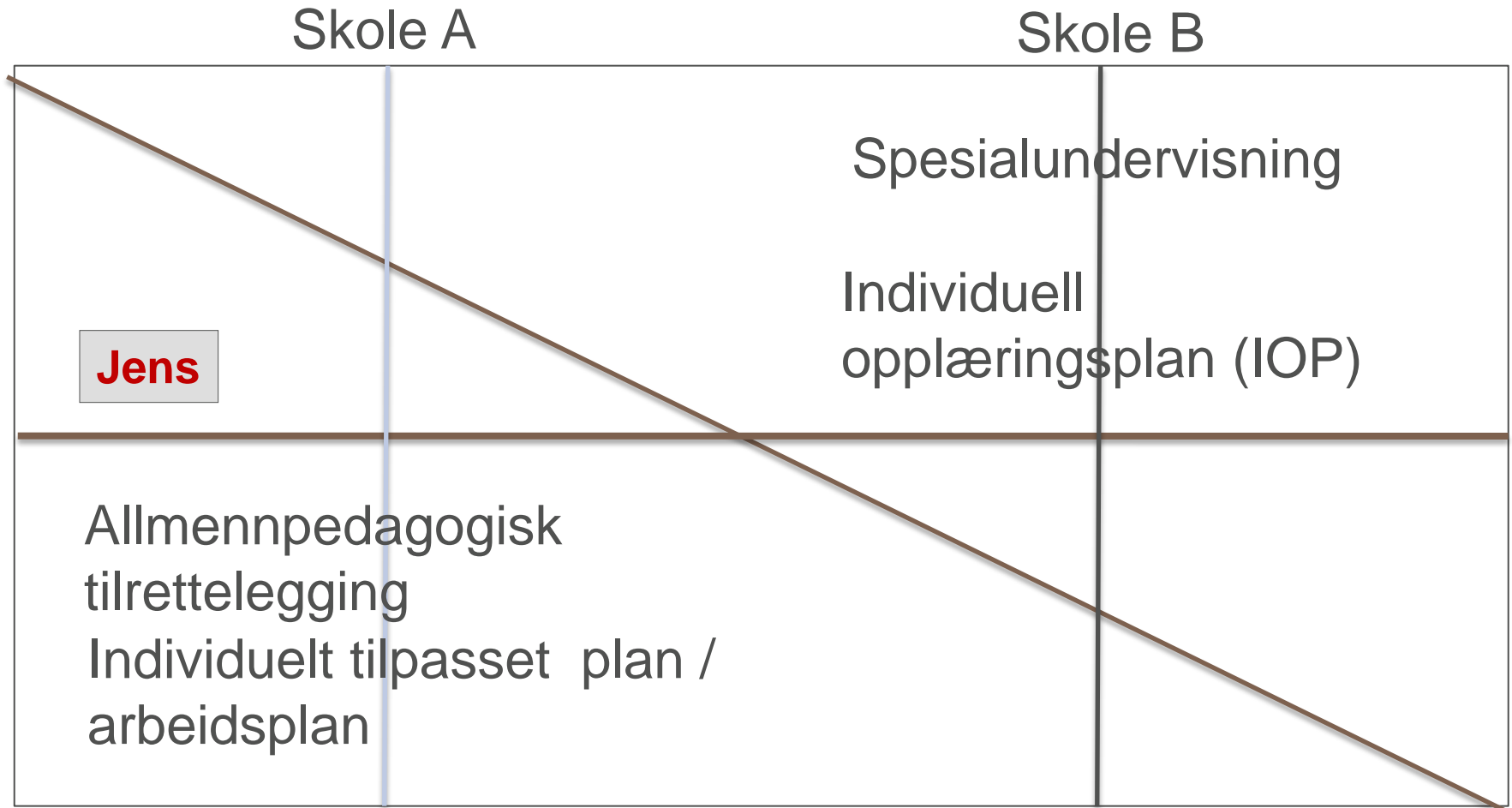

Tilpassing
av eleven?

Tilpassing
for eleven?

Det er for Jens vi kanskje kan fjerne behovet

(Aarnes, 2008, s. 44)

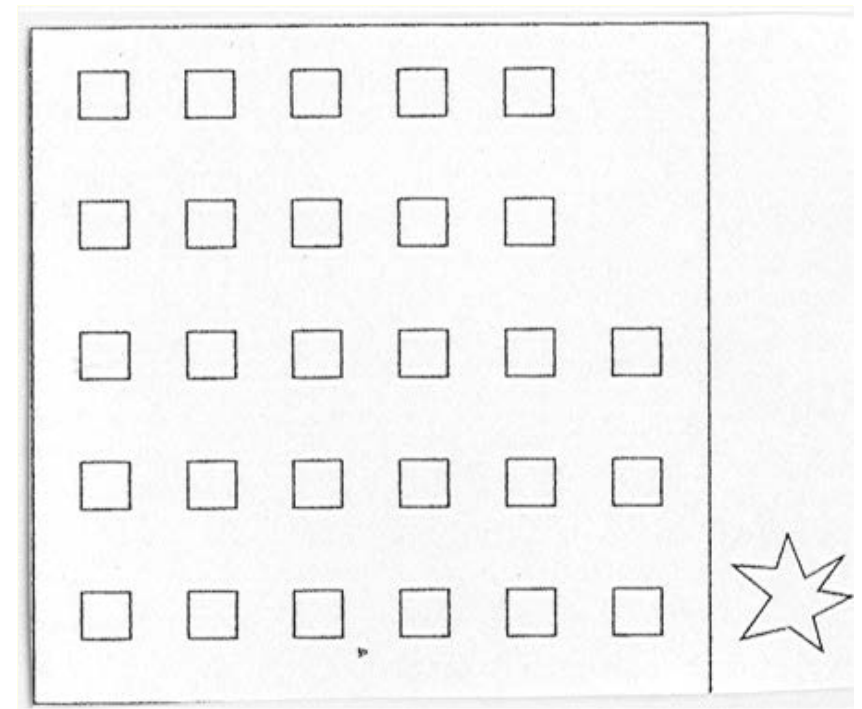
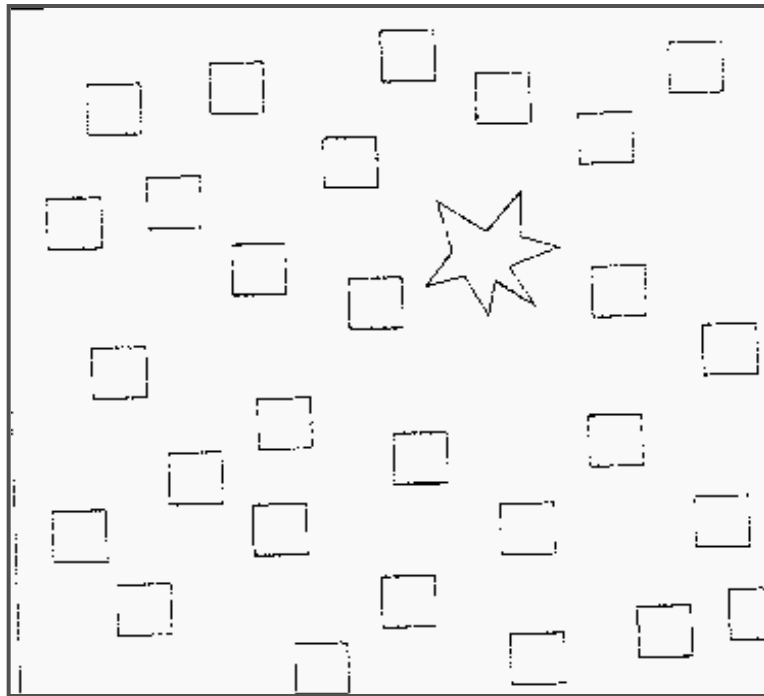
KVEN?

Elevar har ulike læringsstilar og -strategiar, men

når vert ein personleg læringsstil eller -strategi eit uttrykk for ein lærevanske?

og når er det berre eit døme på ein variasjon innanfor det naturlege mangfaldet i ei elevgruppe?

Ulike oppfatninger av elevgrupper

(Håstein & Werner, 2004)

Er dette meir i samsvar med realitetane?

(Håstein & Werner, 2004)

En elev vil kunne defineres som spesialundervisningstrengende dersom

- Han har en funksjonshemming som gjør at han trenger særskilt tilrettelagt undervisning
- Han er en pedagogisk utfordring utover det læreren føler at han har kompetanse til å takle
- Han er i et system som ikke er fleksibelt nok til å omstrukturere seg
- Han er i et system som ikke har nok ressurser til å løse pålagte oppgaver

(Skaalvik & Fossen, 1995)

Gjeldande frå 01.08.2013

§ 5-4 første ledd:

Eleven eller foreldra til eleven kan krevje at skolen gjer dei undersøkingar som er nødvendige for å finne ut om eleven treng spesialundervisning, og eventuelt kva opplæring eleven treng.

Undervisningspersonalet skal vurdere om ein elev treng spesialundervisning, og melde frå til rektor når slike behov er til stades.

Skolen skal ha vurdert og eventuelt prøvd ut tiltak innanfor det ordinære opplæringstilbodet med sikte på å gi eleven tilfredsstillande utbytte før det blir gjort sakkunnig vurdering.

Eg meiner det er grunnlag for å hevde at..

- Fokus må vere på den totale opplæringskvaliteten, sekundært på omfanget av spesialundervisninga.
- Redusert bruk av spesialundervisning krev meir spesialpedagogisk kompetanse.
- Utvikling og læringsutbytte hos sårbare elevar synast å vere eit sensitivt kriterium på opplæringskvalitet.
- Ein samordna innsats i kommunen er nødvendig for å redusere omfanget av spesialundervisninga.
- Dei ulike utfordringane knytt til tilpassa opplæring og inkludering oppstår på individnivå, men må løysast på systemnivå.

Kvalitet i spesialundervisninga

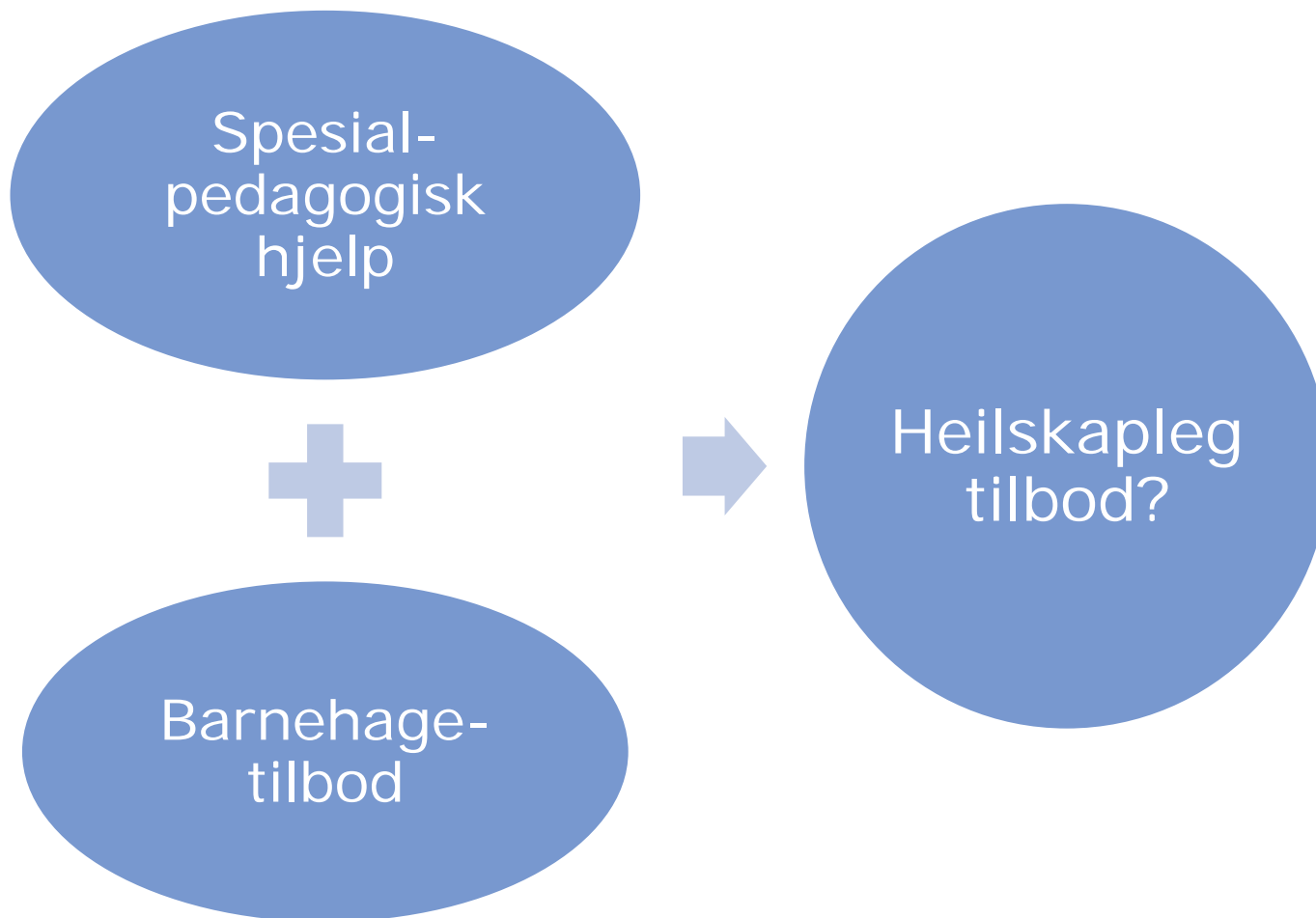
”Ettersom de fleste elever får spesialundervisning bare i en del av sin totale undervisningstid, og ved fagvansker ofte bare i en del av timene i faget, vil deres faglige utbytte avhenge både av spesialundervisningen og den vanlige undervisningen, og av hvordan samspillet mellom disse formene for undervisning fungerer. Vi vet at begge deler varierer veldig mye i kvalitet, og at vanlig undervisning gjennomgående preges av mangel på individuell tilpasning.”

(Nilsen, 2004)

Konsekvensen vert ...

- Kvalitetskrav til tilpassa opplæring generelt er sentralt
- Overlappende kvalitetskrav til ordinær undervisning og spesialundervisning
- Organisering av spesialundervisninga må henge saman med organisering av den ordinære undervisninga
- Lærarar må samarbeide om planlegging og gjennomføring av all undervisning
- Spesialpedagogisk kompetanse må nyttast i planlegging av den totale undervisninga for ei elevgruppe

Barnehagane og spesialpedagogisk hjelp

Barnehagane og spesialpedagogisk hjelp

Barnehagetilbod

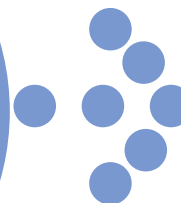
Styrkingstiltak i barnehagen?

Spesialpedagogisk hjelp?

Samordna
heilskapleg
tilbod

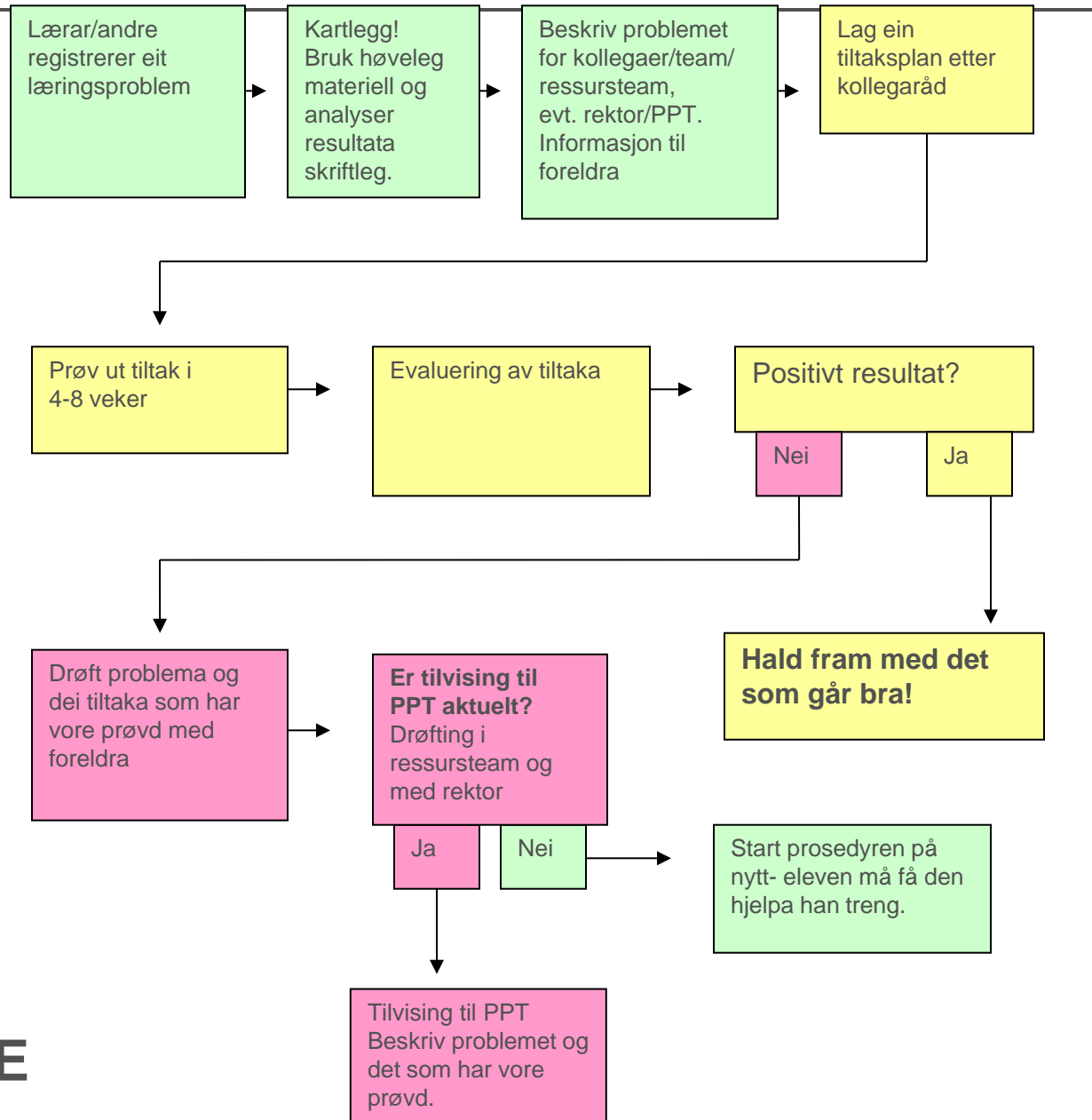

God
utnytting av
faglege og
økonomiske
ressursar

RUTINAR VED LÆRINGSPROBLEM

Tilpassa opplæring/ spesialundervisning

Det er viktig å ha god kontakt med foreldra gjennom heile prosessen.

STORD KOMMUNE

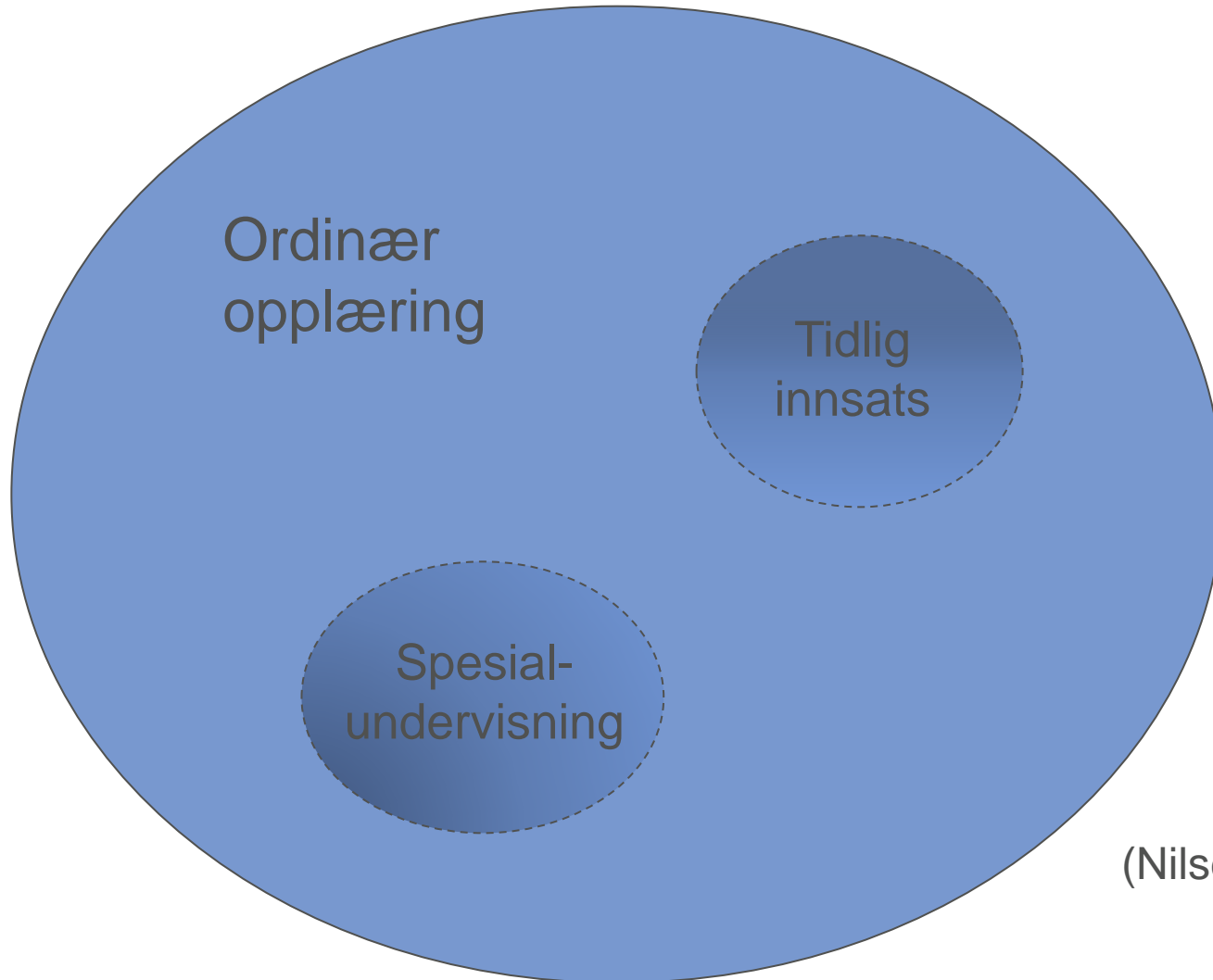
KVEN FÅR SPESIALUNDERVISNING?

Kva ligg til grunn for å tilrå / iverksetja
spesialpedagogisk hjelp /
spesialundervisning?

Bør noko endrast? Korleis kan PPT og
barnehage / skule samarbeide om slike
endringar?

Tilpasset opplæring i dagens skole

(Nilsen, 2011)

Særskilte reglar om tilpassing utan bruk av spesialundervisning

- § 1-3: *Tilpassa opplæring og tidleg innsats*
2.ledd: På 1. til 4. årstrinn skal kommunen sørge for at den tilpassa opplæringa i norsk eller samisk og matematikk mellom anna inneber særleg høg lærartettleik, og er særleg retta mot elevar med svak dugleik i lesing og rekning.
- § 2-6: *Teiknspråkopplæring i grunnskolen*
- § 2-8: *Særskild språkopplæring for elevar frå språklege minoritetar*
- § 2-14: *Punktskriftopplæring m.m.*
- *Udir R-8-2010: Omdisponering av inntil 25% av timetallet i fag*

Vurderingsforskriftene

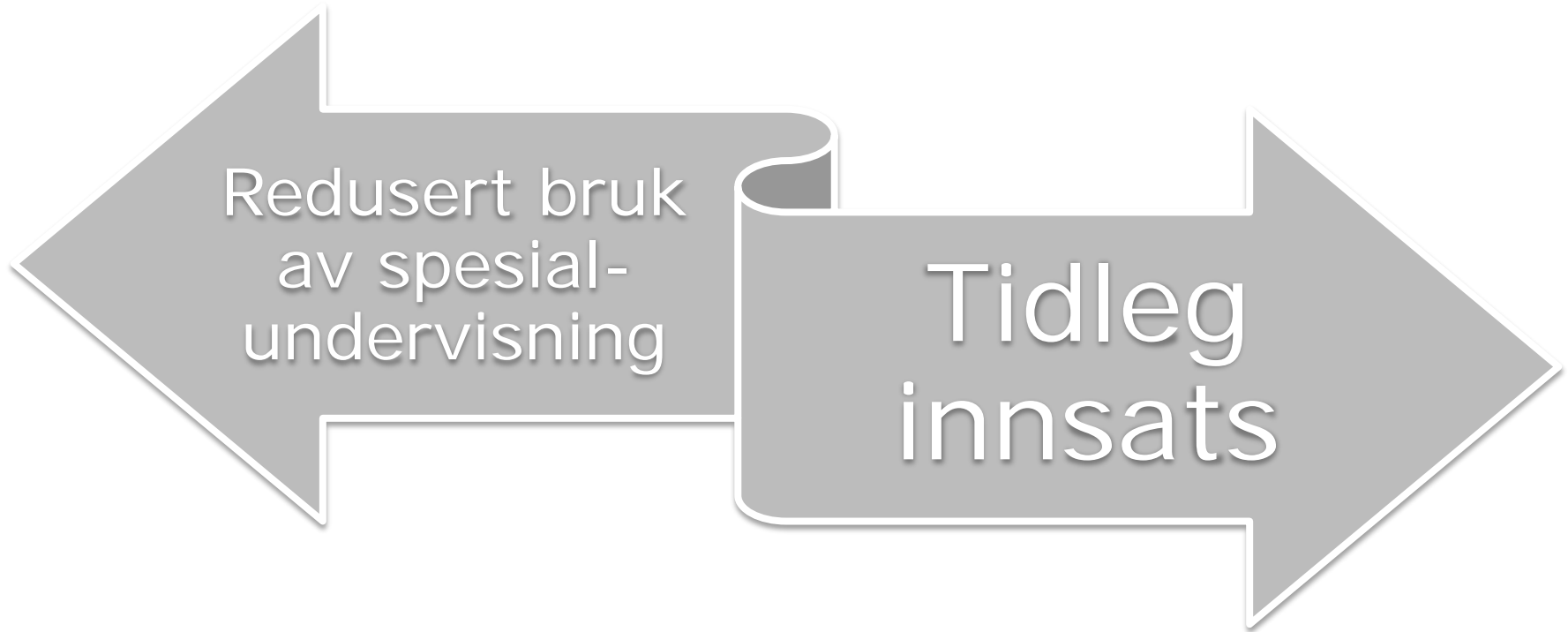
... ”Formålet med vurdering i fag er å fremje læring undervegs og uttrykkje kompetansen til eleven, lærlingen og lære kandidatane undervegs og ved avslutninga av opplæringa i faget. Vurderinga skal gi god tilbakemelding og rettleiing til elevane, lærlingane og lære kandidatane. Undervegsvurdering skal brukast som ein reiskap i læreprosessen, **som grunnlag for tilpassa opplæring** og bidra til at eleven, lærlingen eller lære kandidatane aukar kompetansen sin i fag.”

Vurdering for, som og av læring!

Vurdering av spesialundervisning - endringer fra 1. august 2013

§ 5-5 Halvårsrapport om spesialundervisning erstattes av årlig rapport, kombinert med individuell vurdering, forskriftene kap. 3

Korleis heng dette saman?

Forventninger til PP-tenesta; tettare på for tidleg innsats

- Er tilgjengelig og bidrar til helhet og sammenheng
- Arbeider forebyggende
- Bidrar til tidlig innsats i barnehage og skole
- Er en faglig kompetent tjeneste i alle kommuner og fylkeskommuner

(Meld.St .18 (2010-2011): Læring og fellesskap)

PPT og skole

Eit dilemma:

- PPT «*skal hjelpe skolen i arbeidet med kompetanseutvikling og organisasjonsutvikling for å leggje opplæringa betre til rette for elevar med særlege behov.*»

Men

- Skolen er ikkje pålagt å samarbeide med PPT på denne måten.

PPT's arbeidsprofil

”... Det vil være rimelig å hevde at utfordringen framover ikke ensidig ligger i å endre PP-tjenestens perspektiv fra individorientering til systemorientering, men at skolenes individorientering kanskje er vel så grunnleggende og vanskelig å endre.”

(Nordlandsforskning, 2009)

Forholdet mellom PPT og skole

”Når det gjelder samhandlingen mellom PPT og skolene, er det viktig at skolene må vite hva de kan bruke PPT til. Kanskje må PPT gå ut og si hva de kan i tillegg til å utrede enkeltelever. ... og så er det det med bestillingskompetanse ved skolene. De har levert alt for diffuse bestillinger. Og da har på en måte bare PPT grepet fatt i ungen og begynt i den ene enden, for å si det sånn.”

”Skolen har lagt om spes.ped.teamet dette skoleåret, og PPT skal delta på de felles spes.ped.team.møtene for alle trinnene på skolen. Dette var et krav som vi på PPT stilte i fjor vår. Vi tok ikke i mot henvisninger fra skolene uten at den hadde vært drøftet i skolens spes.ped.team først. .. Dette hjelper skolene til å sortere litt når det gjelder henvisninger til PPT. En annen ting er jo at når vi nå er med i spes.ped.team.-møter, så er vi også med på andre drøftinger enn bare om enkeltelever, og det gir oss jo mer kunnskap om skolen.”

PPT og barnehagen

- 2009: 1,5-2% av barn 0-6 år med spesialpedagogisk hjelp, men langt fleire saker hos PPT
- Manglande registrering av vanskar, men majoriteten gjeld språkvanskar og åtferdsvanskar
- Barn som ikkje går i barnehage utgjer ei marginal gruppe
- PPT finn kompetansen i barnehagen tilfredsstillande
- PPT meiner eigen kompetanse er god (forskjell på leiarar og tilsette)
- **Klart ønskje om meir systemarbeid i barnehagen**

(Cameron et al, 2011)

Sakkunnig arbeid i eit systemperspektiv

- Vurdering av det ordinære opplæringstilbodet
- Tilråding knytt til det ordinære tilbodet
- Samarbeid barnehage / skule?
- Samarbeid med andre etatar?
- Overgangane
- Ressursdisponeringa på skulen (i barnehagen)?
- Disponering av spesialpedagogisk kompetanse i kommunen og i einingane?
- Kompetanseutvikling i kommunen og i einingane?
- Ressurstilodelingsmodellane i kommunen?

Tidleg innsats

Om PPT:

- «*PP-tjenesten – tettere på for tidlig innsats*» (Meld St 18, s. 91)
- SEVU-PPT: Strategi for etter- og vidareutdanning i PP-tenesta 2013-2018 som skal medverke til auka fokus på systemretta arbeid i PPT. Fokus på *organisasjonsutvikling/ endringsarbeid, læringsmiljø og gruppeleiing, rettleiing og rådgiving, leiarutdanning*

Kunnskapsminister T.R. Isaksen (StatpedMagasinet 2/2013):

- «*Spesialundervisning må kunne settes inn på et tidlig nok tidspunkt, slik at man kan håndtere utfordringene før de får sjansen til å utvikle seg.*»

Tidleg innsats – førebyggjande tiltak

- Tidleg innsats: tiltak sett inn på eit tidleg tidspunkt eller så snart ein vanske er oppstått / avdekka.
- Førebyggjande tiltak vert gjerne gruppert på tre nivå:
 - Primærførebyggjande; gjeld alle
 - Sekundærførebyggjande; gjeld risikogrupper
 - Tertiærførebyggjande; retta mot einskildpersonar for å avhjelpe vanskar og hindre at dei veks og / eller at tilleggsvanskar utviklast

Med kva – på kva måte – kan PPT og barnehage / skule samarbeide?

TIDLEG INNSATS

Kva vert gjort / kan gjerast
innanfor det ordinære tilbodet i
barnehage / skule?

Korleis kan PPT og barnehage / skule
samarbeide om førebyggjande tiltak
innanfor det ordinære tilbodet?

Opplæringskvalitet

- Fokus må vere på den totale opplæringskvaliteten, sekundært på omfanget av spesialundervisninga.
- Redusert bruk av spesialundervisning krev meir spesialpedagogisk kompetanse.
- Utvikling og læringsutbytte hos sårbare elevar synast å vere eit sensitivt kriterium på opplæringskvalitet.
- Ein samordna innsats i kommunen er nødvendig for å redusere omfanget av spesialundervisninga.
- Dei ulike utfordringane knytt til tilpassa opplæring og inkludering oppstår på individnivå, men må løysast på systemnivå.

Kvalitet...

- Kvalitet på kva? (deskriptiv dimensjon)
- Kvalitet i høve til kva? (normativ dimensjon)
- Kvalitet for kven? (felles og individuelle kriterium)
- Kvalitetsutvikling - i kva retning? (innovativ dimensjon)

Kvalitet i opplæringa:

- Utbyttekvalitet
- Rammekvalitet
- Prosesskvalitet

Kva av dette kan vi påverke – og korleis?

Ulike former for kvalitetsarbeid

- Ei **systematisk** tilnærming legg vekt på kvalitets-*system* med lineære planar for bruk av testar, brukarundersøkingar og resultatinformasjon.
- Ei **systemisk** tilnærming legg meir vekt på kvalitets-*arbeid* med beskrivingar av dialog og samhandling på tvers av tradisjonelle hierarkiske nivå for å etablere kunnskapsutviklande prosessar. **Både profesjonsgruppaa, administrasjonen og politikarane inngår då som *medskapande* deltakarar i kvalitetsarbeidet, og det bidrar til at dei evnar å kombinere *kontrollorienterte, vedtaksorienterte, opplæringsorienterte og prosessorienterte* strategiar.**

(Roald, 2010)

Organisasjonsutvikling som systemrettet innovasjonsarbeid

- Det er behov for alternative referanserammer og en alternativ tilnærming
- Systemteori er en fruktbar tilnærming. Et sosialt system kan da omfatte personer, grupper, avdelinger og organisasjoner
- I organisasjonsteorien bruker man betegnelsen *lærende organisasjoner* om organisasjoner som søker endring og utvikling i samsvar med endringer i omgivelsene
- Systemrettet innovasjonsarbeid er *en målrettet endring av organisatoriske rammebetingelser som har til hensikt å forbedre praksis.*

(Holck, 2012)

Organisatoriske rammebetingelser

(Holck fortsetter)

Omfatter

- **Administrative forhold**
 - Refererer til hvordan organisasjonen har valgt å samordne og gjennomføre oppgaver
 - *Kalles **administrative gjennomføringsbetingelser***
- **Grunnleggende systemegenskaper**
 - Grunnpilarene i en organisasjon – selve organisasjonens identitet

Administrative gjennomføringsbetingelser

(Holck fortsetter)

a) Organisering

definerer oppgavefordeling mellom aktører, avdelinger og etater
må være slik at helhet og sammenheng i deloppgavene ivaretas

a) Rutiner

tydeliggjør samarbeidsprosedyrer, definerer rekkefølgen i
oppgaveløsningen og nødvendig samhandling i prosessen

a) Ressursstyring

beskriver tilgjengelig økonomi og andre ressurser for
oppgaveløsningen

a) Kompetanse

definerer hvilke innsikter og ferdigheter som er nødvendig for å
kunne gjennomføre oppgavene på en vellykket måte

Sentralt spørsmål:

Under hvilke organisatoriske rammebetingelser kan man forbedre faglig praksis?

- Dette vil være målet for innovasjonsarbeidet.
- De administrative gjennomføringsbetingelsene griper inn i fagfolks daglige oppgaver og avgjør effektiviteten og samordningen av disse.
- Endringer i administrative gjennomføringsbetingelser kan tydeliggjøre behov for endringer i de grunnleggende systemegenskapene.
- Utvikling av innholdet i de administrative gjennomførings-betingelsene fungerer da som utprøvkingskategorier for å finne ut om og når det er behov for endring i systemegenskapene i en organisasjon.

Premisser/rammer for opplæringskvalitet

Administrative gjennomføringsbetingelser

- Organisering
- Rutiner
- Ressurser
- Kompetanse

Tilrettelegging for tilpasset opplæring som sikrer alle elever både læring og inkludering.

(fritt etter Holck, 2004 og 2009)

*«Not even the best qualified
special educator can remedy
failures caused by the system
itself.»*

(Persson, 2003)

Ulike utfordringer i samband med inkludering og tilpassa opplæring

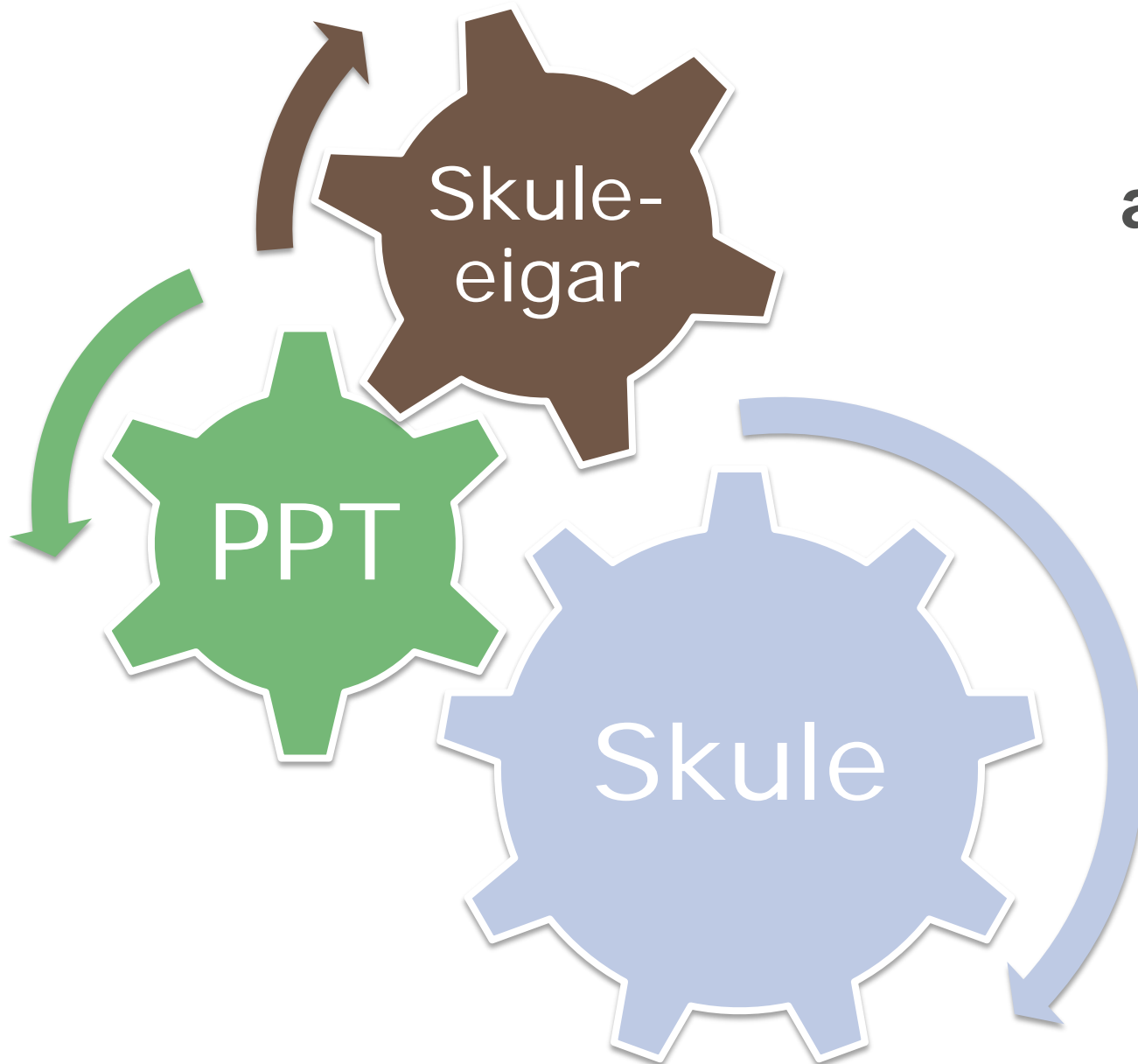
innebærer en praksis som kan forstås i lys av begrepet ***intensive teknologier***

Kjennetegn:

- høy oppgavevariasjon
- lav analyserbarhet
- betinger at to eller flere personers ekspertise samordnes til et skreddersydd produkt

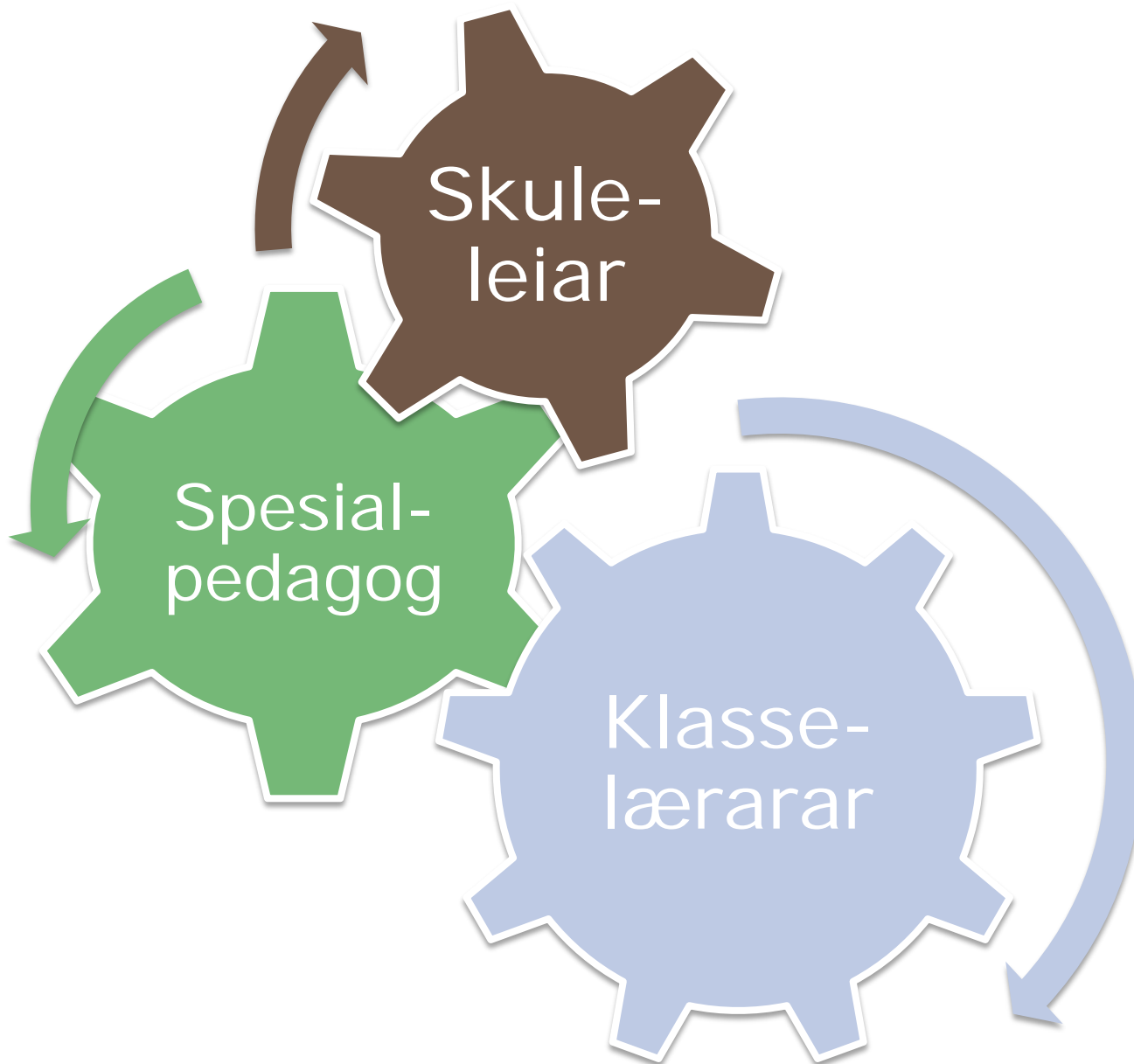
(Mjøs, 2007 etter
Thompson, 1971; Hatch, 2001)

Gjensidig oppgave- avhengighet

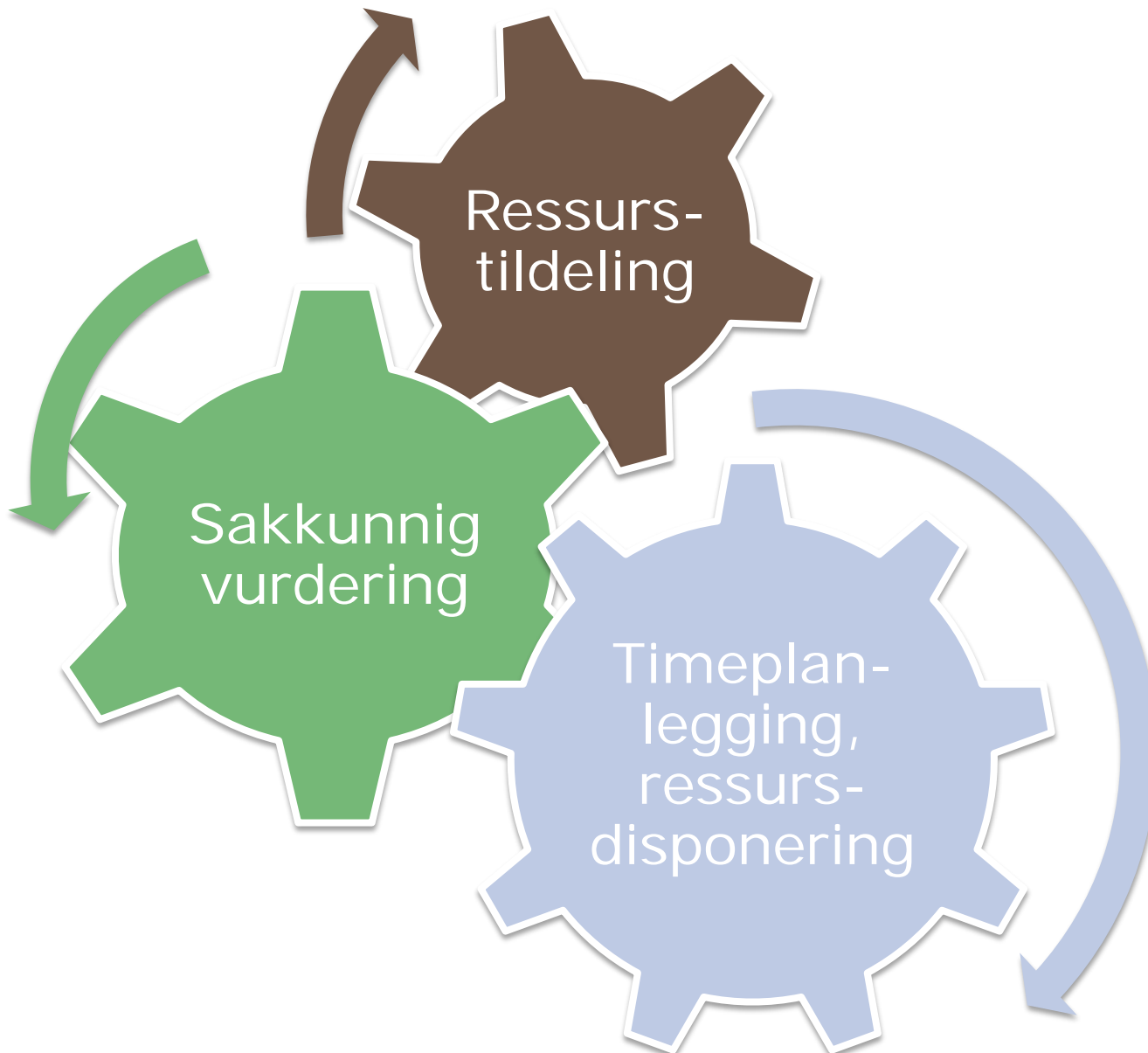
(Mjøs 2007,
fritt etter Thompson 1971)

Gjensidig oppgave- avhengighet

(Mjøs 2007,
fritt etter Thompson 1971)

Gjensidig oppgave- avhengighet

(Mjøs 2007,
fritt etter Thompson 1971)

En "gordisk knute"

Radikal inngripen som omfatter flere nivåer, instanser og aktører og innebærer endringer i kommunens og skolens

- **Struktur** (fysisk og sosial)
- **Teori** (kultur – verdier, holdninger, oppfatninger)
- **Teknologi** (arb.måter, metoder, planer, program o.l.)

Gordisk knute:

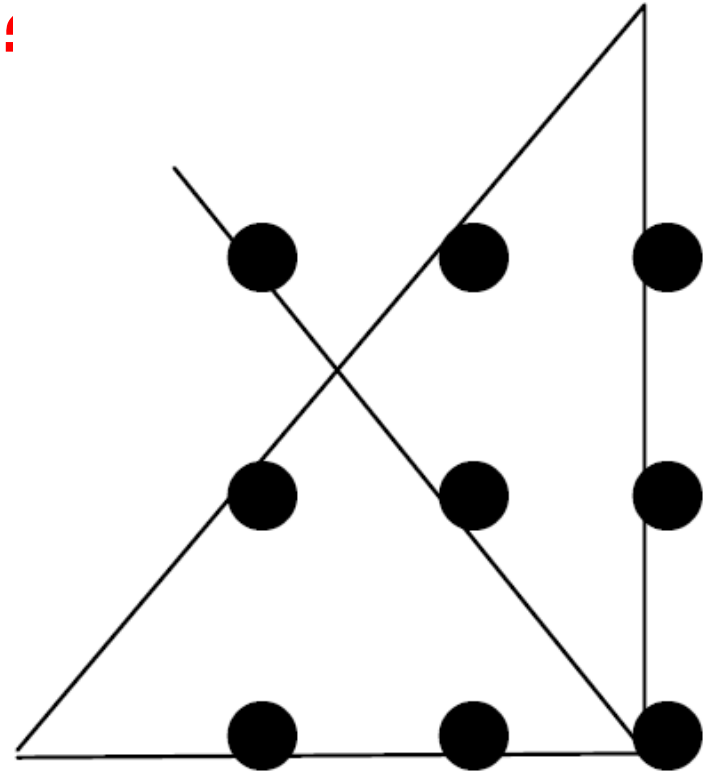
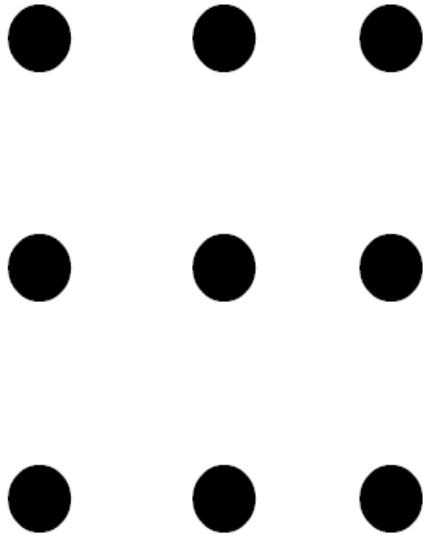
En trylleknute som fantes i Zevs' tempel i oldtidsbyen Gordion i Lilleasia. Knuten befant seg mellom åk og stang på en vogn. Vognen skal ha tilhørt en konge ved navn Gordios.

Sagnet sier at den som greide å løsne knuten skulle bli herre over Asia. I hundrevis av år forsøkte mange seg uten hell. Til slutt kom Aleksander den store forbi i 334 f.Kr. Som de fleste problemer han hadde, ble også dette løst med sverdets makt, han hogg knuten tvers av.

Uttrykket brukes ofte om vanskelige og øyensynlig umulige problemer som kun kan løses med radikale eller resolute midler.

En "gordisk knute"?

*Innovasjon kan handle om å gå utover vante
rammer – på ulikt vis*

Kvalitet i spesialundervisninga

Rettane er på plass

Ressursane vil ikkje auke

Kompetanse er det kritiske!

Spesialpedagogens oppgaver

”Spesialpedagoger skal på den ene siden hjelpe barn og unge med å tilpasse seg en situasjon eller institusjon, og på den andre siden ha kunnskap om hvordan sette inn tiltak på systemnivå, slik at barnehage og skole tilpasser seg de barna og elevene som går der.”

(NOU 2009:18)

Spesialpedagogikkens "alfa og omega"

**Individrettet
spesialpedagogikk**

**Inkluderingsorientert
spesialpedagogikk**

"Syn for hver enkelt"

"Rom for alle"

Praksis vil i stor grad dreie seg om tilrettelegging på prioriterte områder for den enkelte. Det legges særlig vekt på å klargjøre og forstå den enkelte elevs særskilte behov og læreforutsetninger.

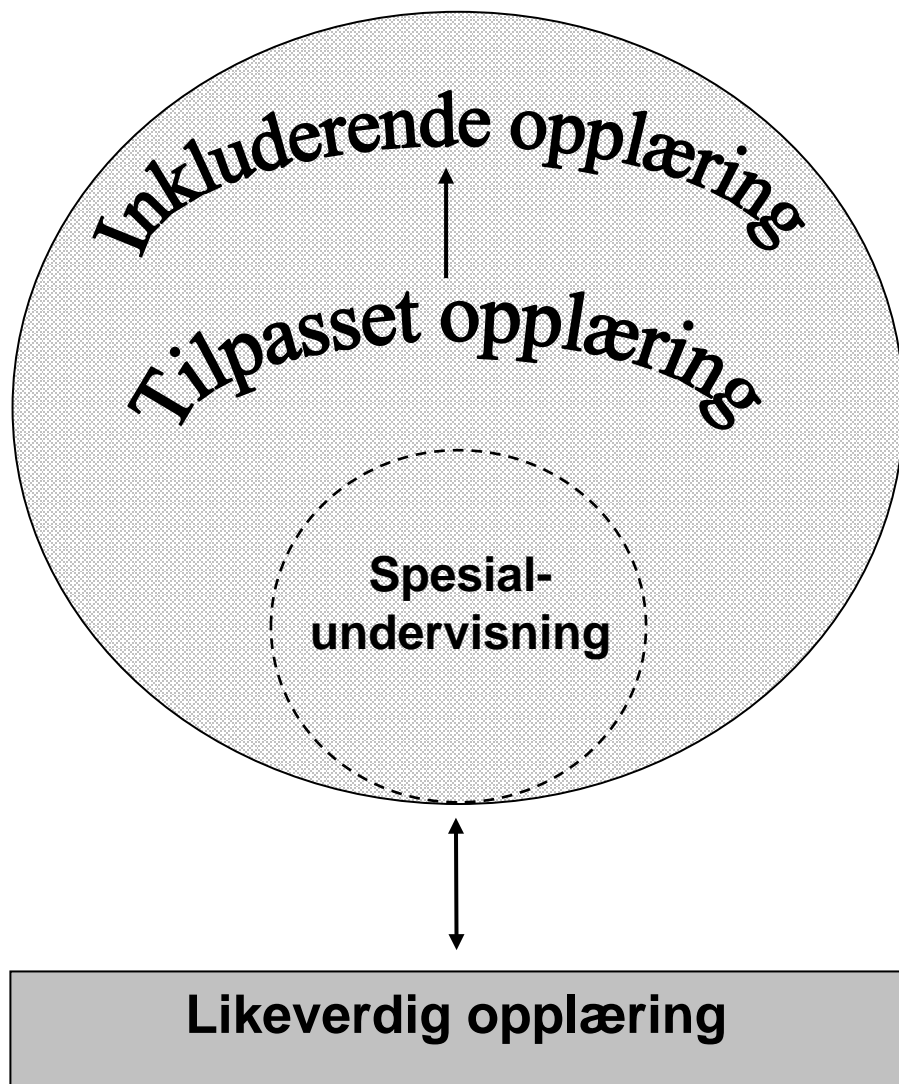
Praksis vil i stor grad dreie seg om å skape muligheter for berikende variasjoner innenfor et fellesskap. Det legges særlig vekt på å styrke skolens kapasitet for å romme og gi fellesskap for elever med ulike læringsatferd.

Den vanlige skole og det vanlige klasserom må bli en møteplass for allmenn og spesialpedagogisk kompetanse.

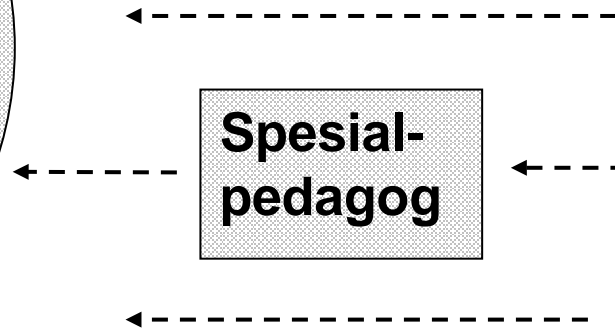
Allmennpedagogisk kompetanse

Spesialpedagogisk kompetanse

EIN SKULE FOR ALLE
Eit breitt perspektiv på tilpassa opplæring

Spesialpedagogikkens og spesialpedagogens rolle i en inkluderende skole

S
P
E
S
I
A
L
P
E
D
A
G
O
G
I
K
K

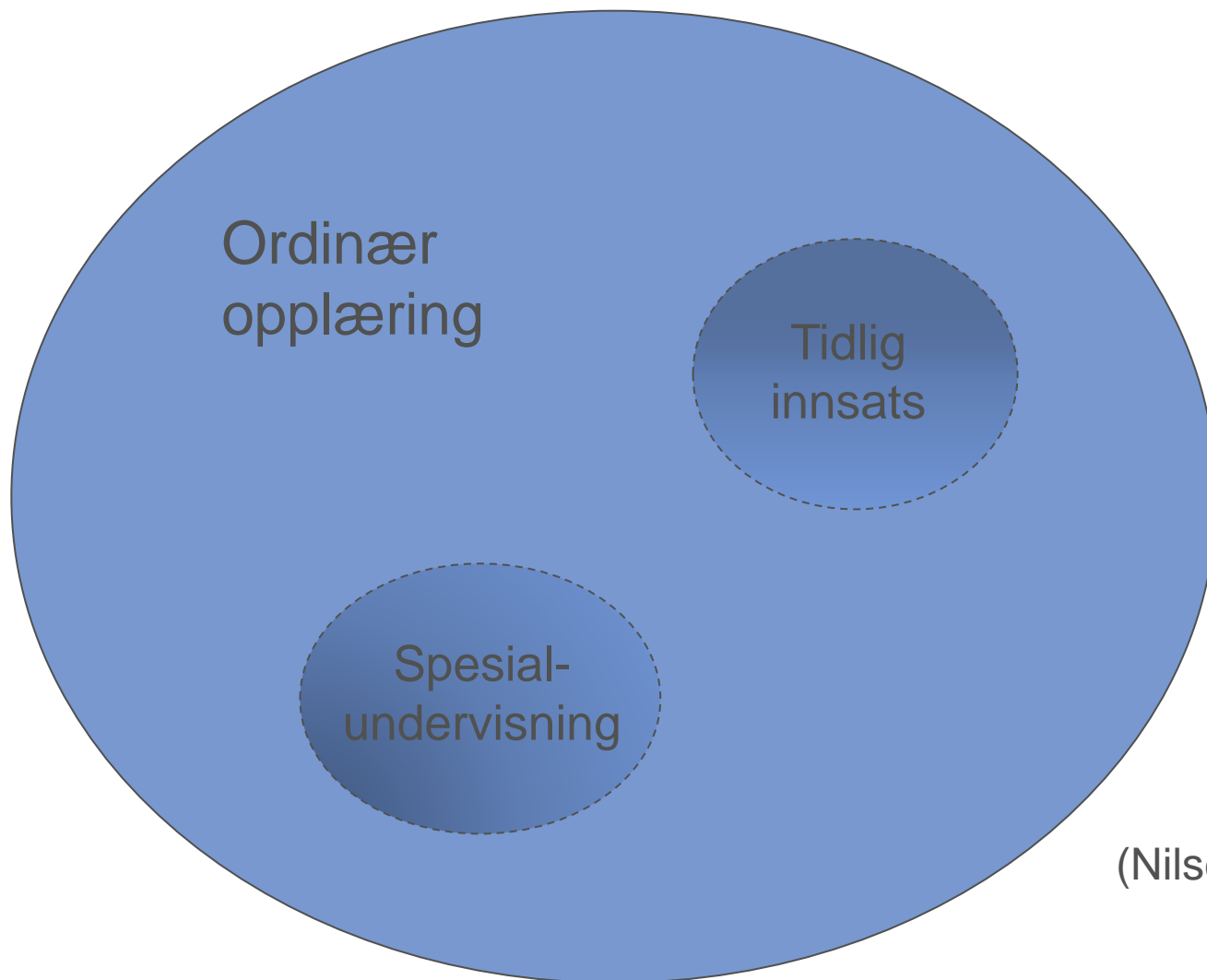
OPPLÆRINGSKVALITET

Kva er viktige aspekt ved kvaliteten i barnehage / skule når det gjeld både det ordinære og spesialpedagogisk hjelp / spesialundervisning og sammenhengen mellom desse tiltaksformene?

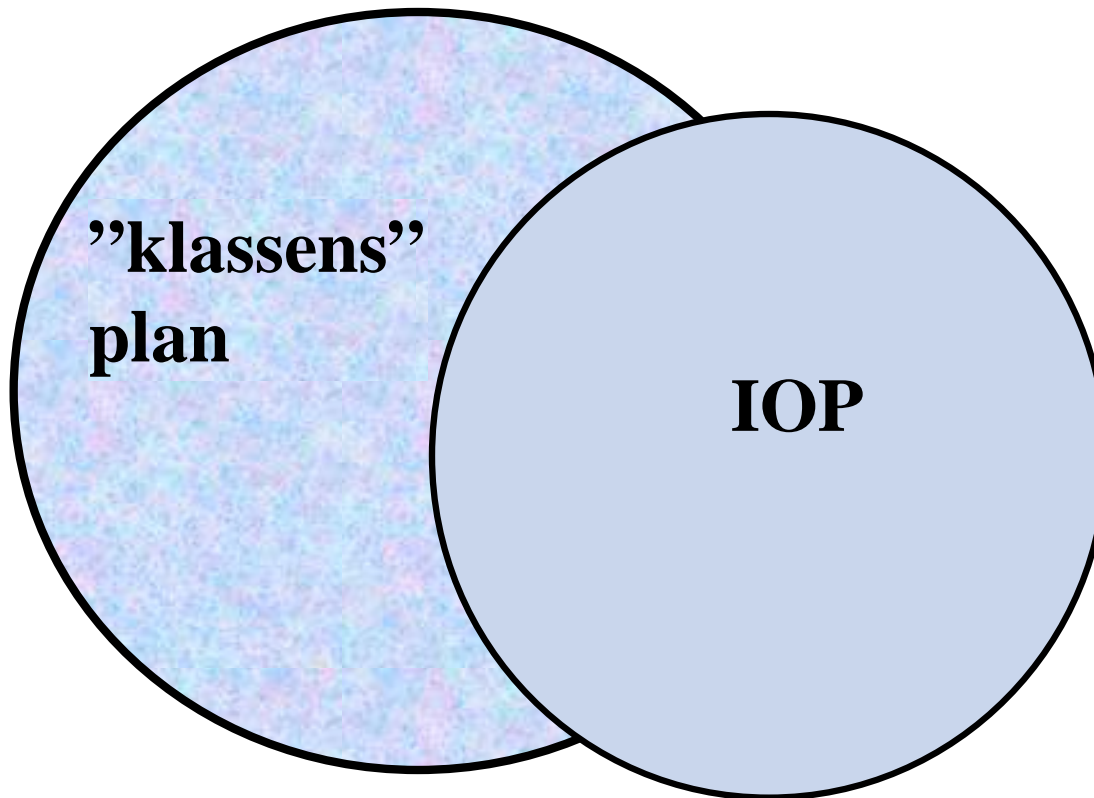
Korleis kan PPT og barnehage / skule samarbeide om slik kvalitet?

Tilpasset opplæring i dagens skole

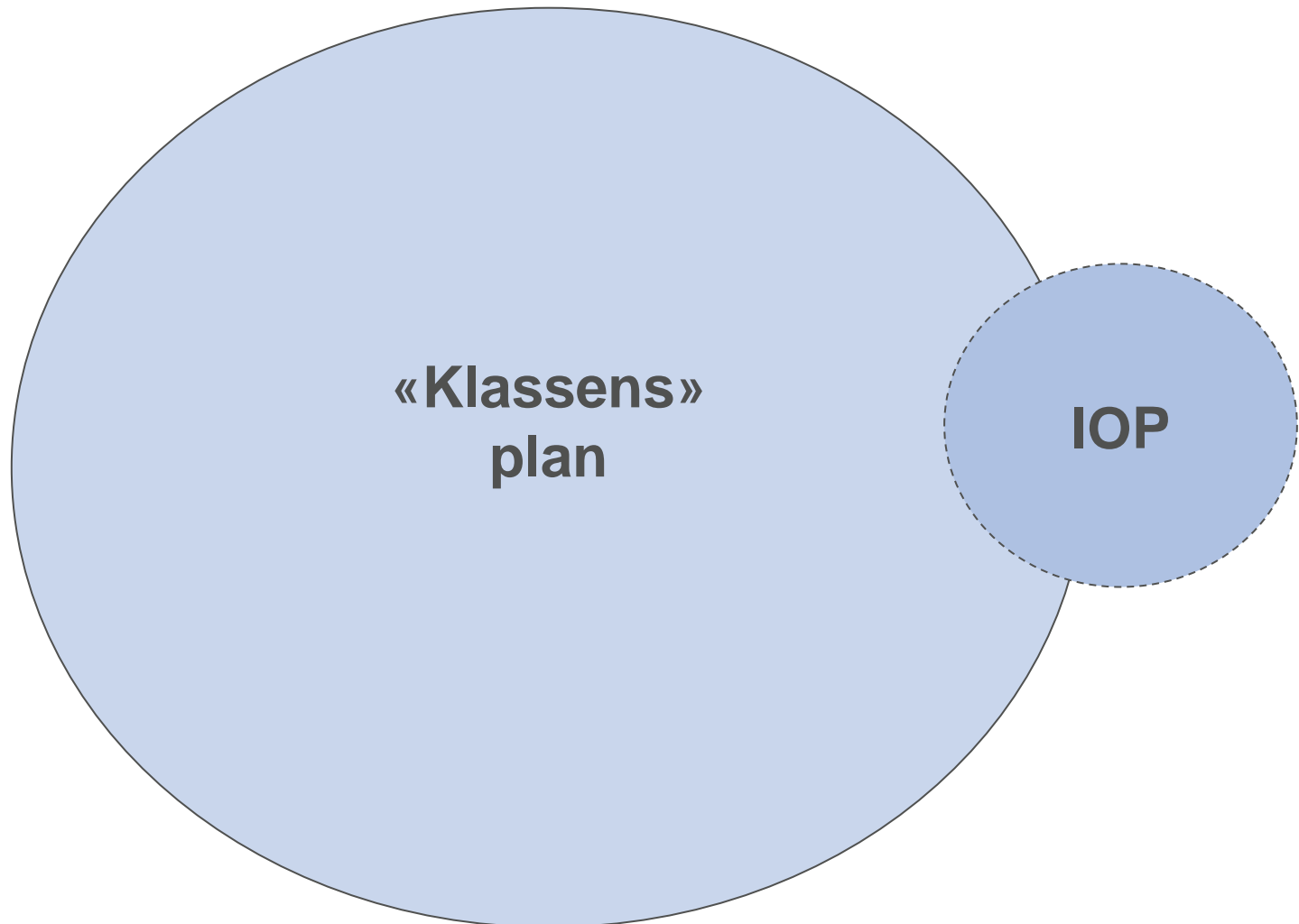

(Nilsen, 2011)

IOP og "klassens" planer

Noen ganger må det være sånn ...

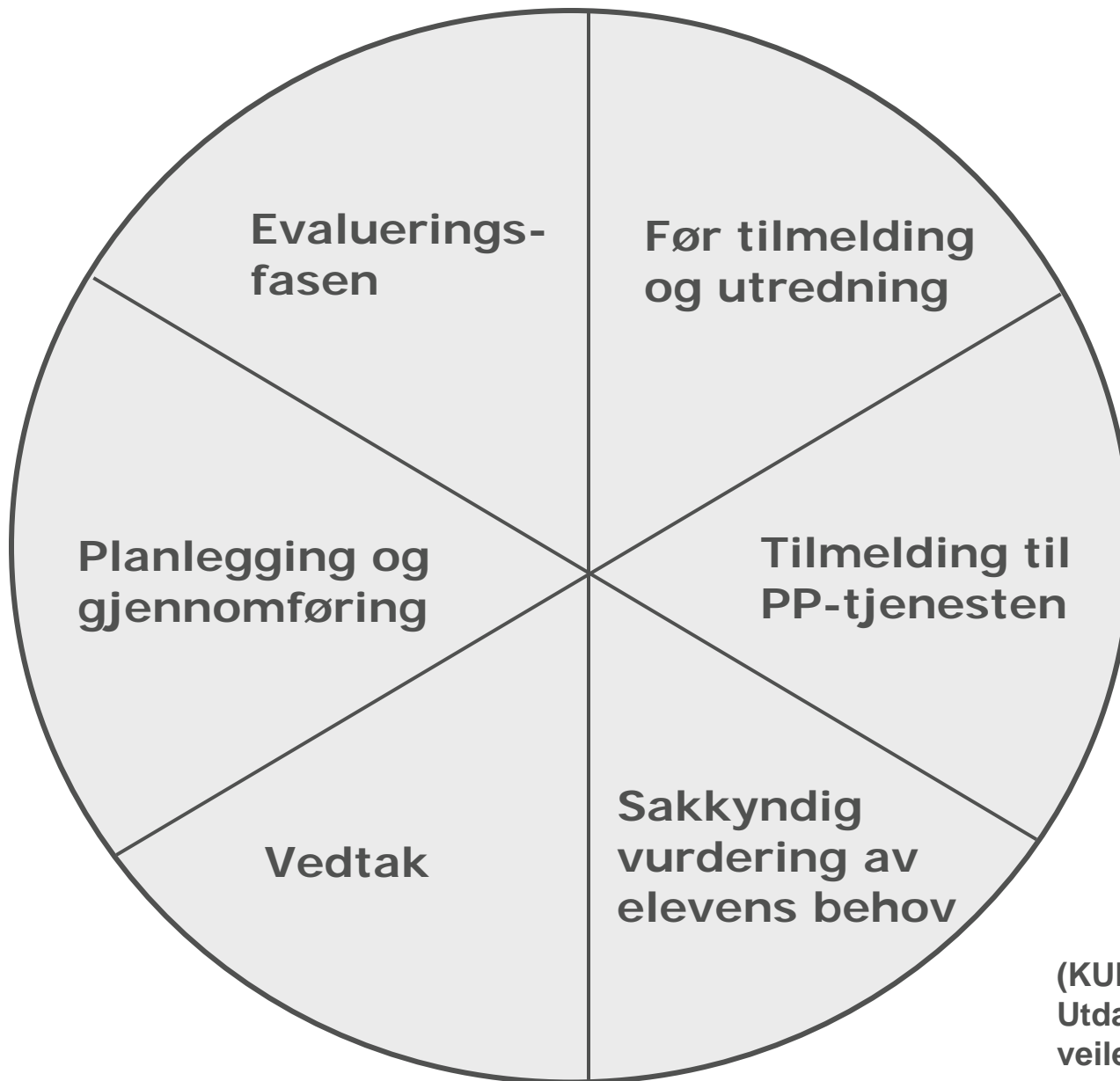

Denne paragrafen må man ha i tankene
også når man utformer IOP!

Kap. 9a:

Alle elever i
grunnskolar og
vidaregåande skolar
har rett til eit godt
fysisk og psykososialt
miljø som fremjar
helse, trivsel og
læring.

Gangen i en sak om spesialundervisning

(KUF's veileder 2004 og Utdanningsdirektoratets veileder 2009)

IOP's plass i tiltakskjeden

IOP - dokument og prosess

- IOP forstås som oftest som et dokument – altså en skriftlig dokumentasjon av den planlagte undervisningen til en enkelt elev.
- Samtidig er planprosessen avgjørende både for sammenhengen mellom plan og praksis og for kvaliteten i elevens opplæringstilbud.
- Et tilsynelatende godt plandokument er ingen garanti for at eleven får den tilpassete opplæring han har krav på.
- Det avhenger av en god planprosess.

Prinsipper for planprosessen

- arbeid med IOP er ikke individuelt arbeid
- de som skal gjennomføre IOP, må delta i arbeidet
- aktørene må samlet sett ha nødvendig kompetanse og kunnskap om eleven og rammebetingelsene
- planprosessen må være lik for hele skolen og helst hele kommunen
- arbeidet må samkjøres med prosedyrene for sakkyndige vurderinger, ressurs-søknader og halvårsrapporter
- IOP må bygge på en dekkende forståelse av elevens behov og forutsetninger
- elevens rett til og behov for samhandling med andre må ivaretas
- IOP må sees i sammenheng med klassens plan og skolens planer
- sikre nødvendig informasjon om elev og IOP til resten av skolen
- IOP må sees i sammenheng med eventuelle andre tiltak for eleven

Aktuelle deltakere i planprosessen

- Kontaktlærere
- Eleven
- Foreldrene
- Spesialpedagog
- Miljøarbeidere/
assistenter
- Andre lærere
- Rektor
- Andre faggrupper
- PPT
- Eventuelle spesialister
- Eventuelle aktører utenfor skoleverket
- IP-ansvarsgruppe

Ulike typer av og tilnærminger til IOP

1. Fagplansentrert IOP

- Tar utg.pkt. i eksisterende fagplaner
- Kan bl.a. tilpasse metodene, redusere noe på målene, tempodifferensiere.

2. Utviklingssentrert IOP

- En mer radikal individuell tilpasning
- Tar utg.pkt. i psykologiske utviklingsområder (som fysisk, motorisk, intellektuell, emosjonell utvikling)

3. Mestringssentrert IOP

- Tar utg.pkt. i dagliglivets krav til mestring (ADL)
- Kan og referere til yrkesfunksjoner

(Morken, 2006)

Ulike typer av og tilnærminger til IOP

- Tilnærmingene kan kombineres
- Elevens behov tilsier valg av tilnærming
- De stiller ulike krav til omfang av IOP-dokumentet
- De stiller ulike krav til planprosessen og samarbeidet
- De stiller ulike krav til kompetanse

Sentrale aspekt ved spesialundervisninga

- **I**nnhald
- **O**mfang
- **O**rganisering
- **K**ompetanse

*Gjeld både det formelle og det faglege.
Er førande både for PPT og barnehage / skole*

IOP og læreplandimensjonene

HVA?
HVORDAN?
HVORFOR?

Hvorfor-dimensjonen i IOP

IOP tar utgangspunkt i

- Elevens forutsetninger
- De mål det er naturlig å sette for opplæringen

Altså ligger begrunnelsene både i her-og-nå-situasjonen og i framtida;

Hvor er vi og hvor vil vi?

«Valgvettregler»

- Velg aldri alene!
- Man kan ikke velge alt; å velge noe innebærer å velge vekk noe annet!
- Når tiden er knapp, er riktige valg aller viktigst.
- Man kan ikke velge hva som helst.
- Valgene skal kunne begrunnes og forklares.
- Bruk erfaring og kunnskap!
- Vurder valgene; det er ingen skam å velge om!
- Foreldrene (eleven) har det avgjørende ord.
- Å la være å velge, er også et valg!

Kartlegging av "systemet" like viktig!

Eksempel:

- Elevgruppen – holdninger, interesser
- Elevrelasjoner
- Voksenrelasjoner
- Voksenkompetanse
- Bygningsmessige forhold
- Nærmiljø – muligheter, begrensninger
- Utstyr – materiell
- ++??

Målområder og målformuleringer

Målstyring kan være problematisk.

Opplæringen skal utformes med sikte på å utvikle både

- Kunnskaper => kunnskapsmål
- Holdninger => holdningsmål
- Ferdigheter => ferdighetsmål

Ulike målformuleringer

Åpne
målformuleringer

Lukkede
målformuleringer

Mange
tolkningsmuligheter

En
tolkningsmulighet

*Involveringspedagogikk
Humanistisk pedagogikk?*

*Atferdsanalyse
Undervisningsteknologi*

Holdningsmål

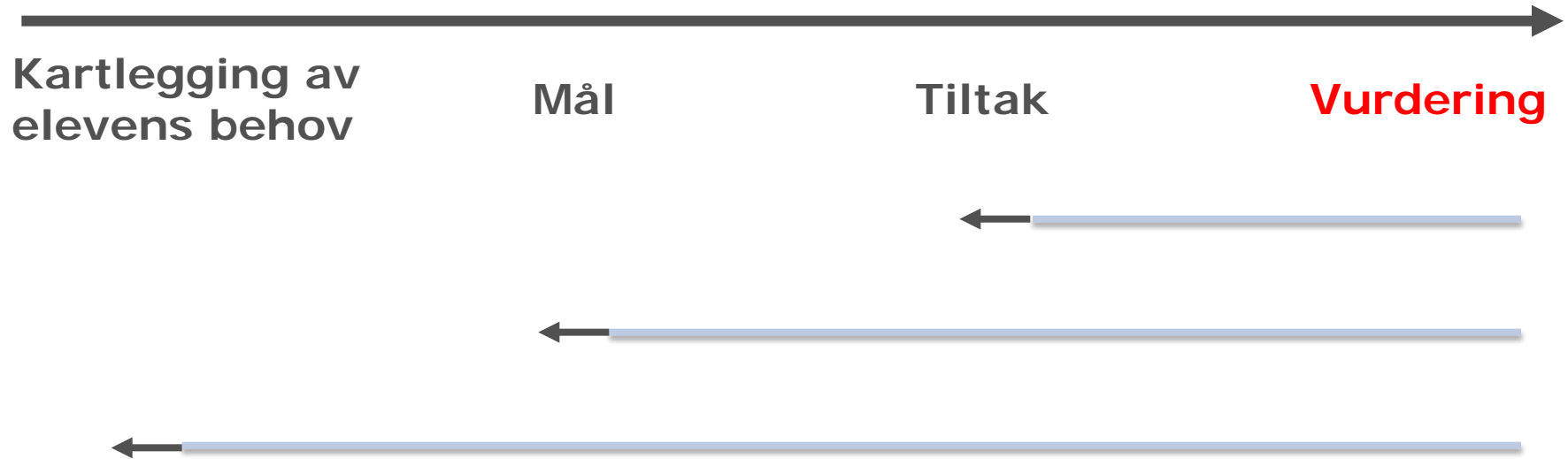
Kunnskapsmål

Ferdighetsmål

Målvalg og målformuleringer

- Målene må være relevante for eleven.
- Målene må være realistiske.
- Målene må balanseres, alle sider ved elevens utvikling skal ivaretas.
- Målene må være så konkrete som mulig.
- Grad av målstyring avhengig av opplæringsområder.
- Delmål kan være midler på veien mot et annet mål.
- Målene må ikke bli en tvangstrøye; mål skal vurderes og evt. endres!
- Målene bør være langsiktige
- Målene må være kommuniserbare.
- Det må avtales hvordan måloppnåelse skal registreres og vurderes.

Vurdering av hva?

Kritikk av IOP

- IOP kan bli en rent teoretisk øvelse for å tilfredsstillte juridiske krav og et nødvendig middel for å sikre skolens ressurser, men uten pedagogiske implikasjoner.
- Man kan håndtere de vanskene som eleven har, ut fra alt for enkle variabler, som da blir et hinder for en mer systemisk forståelse av kva lærevansker er og hvordan de kan løses.
- Fokus på målformulering, og redsel for ikke å nå målene, kan føre til for enkle mål, og dermed gi det paradoksale utslaget at målene i seg selv blir en begrensende faktor for elevens vekst.

(Hausstätter, 2012, s. 129)

Ett dilemma

«Siden det er enkeltvedtaket som setter rammene for IOP, legger Udirs veileder naturlig nok opp til at IOP ikke kan fastsette noe som ikke er innenfor rammen av enkeltvedtaket.» ...» I tilknytning til IOP og bortvalg sies det også at dersom det er behov for å gjøre vesentlige endringer i forhold til enkeltvedtaket, må det fattes nytt enkeltvedtak.» «... store utfordringer å forutse og fastsette lang tid i forveien hva som vil passe for eleven, herunder hva eleven vil kunne make å arbeide med eller ikke. Pedagogisk sett framstår det som viktig at vedtaket gir vide rammer for mulige avvik. Samtidig som IOP skal operasjonalisere enkeltvedtaket, er det også behov for at IOP gir lærerne en fleksibilitet, slik at det blir mulig å følge elevens utvikling og se an læringsprogresjonen...» «I motsatt fall risikerer en at enkeltvedtaket blir en tvangstrøye for IOP-arbeidet, og også at IOP setter for rigide føringer for lærernes arbeid. Det bør, ut fra en løpende vurdering av elevens utvikling, være mulig både å unngå og moderere bortvalg en tidligere hadde tenkt seg, og å gjøre bortvalg en tidligere ikke hadde forut-sett behovet for. Slike vurderinger må være del av det profesjonelle skjønnet som en pedagog må ha rom for å utøve, ut fra hva elevens læringsutvikling tilsier.»

(Nilsen & Herlofsen, 2012: 251-252)

Kvalitet i opplæringen av elever med særskilte behov

- bygger på det syn at mennesker er likeverdige og på respekt for individuell egenart
- bidrar til allsidig personlig vekst og dermed til utvikling av hele mennesket
- bidrar til at barn og unge utvikler selvrespekt og tillit til egne evner
- medvirker til at elevene får del i felles referanserammer
- tilpasses elevenes evner og forutsetninger

(Nilsen, 1996)

En inkluderende skole; to reformer

«Dagens situasjon kan på mange måter sies å være et resultat av to til dels ulike reformer - en spesialundervisningsreform og en skolereform. Disse reformene har heller ikke alltid vært synkronisert, men ser på mange måter ut til å ha virket mot hverandre.» «..realiseringen av en inkluderende skole vil være en utfordring for hele skolen, og må derfor først og fremst betraktes som en skolereform. Men ettersom en inkluderende skole innebærer at en eventuell spesialundervisning er en naturlig og integrert del av skolens virksomhet, forutsetter det også en reformering av spesialundervisningen. Det vil ikke være tilstrekkelig å flytte tidligere spesialpedagogisk praksis fra spesialskoler og inn i den ordinære skolen. Dermed kreves det en reformering av spesialundervisningen utover det rent organisatoriske.»

(MjøS, 2007, s. 89-90)

Salamanca-erklæringen (UNESCO 1994)

"The most significant international document that has ever appeared in the field of special education."

Inkluderingsens hensikter

- Gi alle elever bedre tilpasset opplæring
- Bygge solidaritet mellom de forskjellige elevene
- Redusere fordommer og skape positive holdninger
- Gi alle elever felles erfaringer ved at de deltar i den samme opplæringen, med nødvendige tilpasninger
- Skape et mer inkluderende samfunn
- Bygge ned konflikter mellom etniske grupper
- Styrke demokratiet

(Strømstad & al., 2004)

Salamanca-erklæringen slår fast

- Retten til opplæring gjelder alle, også barn og unge som permanent eller i perioder har behov for pedagogisk tilrettelegging
- Retten omfatter
 - opplæring på hjemstedet
 - en inkluderende opplæring
 - en opplæring som tar hensyn til individuelle behov
 - en opplæring som gir mening for den enkelte
- Skolen har ikke rett til en viss type barn – landets skolesystem må møte behovene til alle barn

(Dalen, 2006; Johnsen & Skjørten, 2001)

Fugelli i Dagbladet:

Juleappell til nordmenn

Mennesket er ikke et 1-tall.

Det går ikke an å leve i individuelt isolat

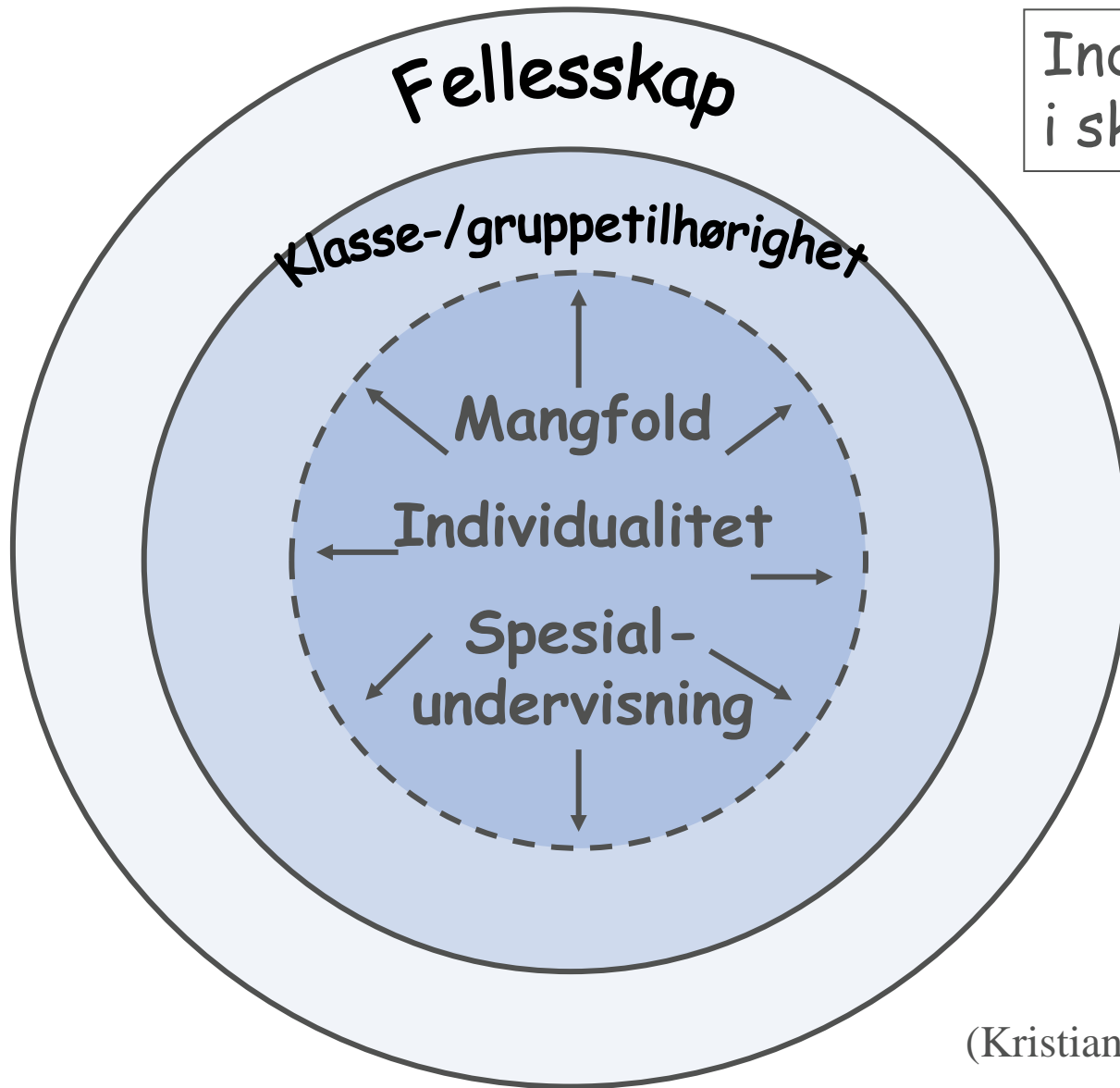
The question is not as for Hamlet to be or not to be,
but to belong or not to belong.

Du blir dannet av måten du danser med flokkene
dine på. Derfor blir egenskapene til fellesskapene
våre så viktige.

*Forskjellige elever
treng forskjellige vaksne!*

*Vil vi at elevane skal verdsette
mangfald og variasjon,
må vi vise at det og gjeld
blant dei vaksne i miljøet.*

Indre spenningar
i skulen

(Kristiansen, 2002)

Inkludering er ambisiøst

- Det er tradisjon for strid mellom det som representerer det allmenne og det som representerer det spesielle.
- Inkludering vil krevje at den allmenne og den spesielle undervisninga startar eit samarbeid.
- Pedagogikken og spesialpedagogikken må ta til å opptre i lag, ut frå eit felles ønske om å skape best mogleg opplæring for alle.
- Ikkje at eg har tru på at det vil skape harmoni, men det kan skape atmosfære for inkluderande handling og aktivitet, og det trengst.

(Haug, april 2010)

Tilpassa opplæring praktisert

- Endre standarden for hvordan undervisningen vanligvis foregår
- Utvide mangfoldet mht hvordan elevene kan variere arbeidet
- Iverksette særtiltak for en eller flere elever

(Håstein & Werner, 2004, s. 59)

HiVo: "Kvalitet i opplæringa" (Haug, 13.04.10)

Kva fungerer godt for ulike grupper elevar?

- Vektlegging av individuelle arbeidsoppåver favoriserer dei mest "sjølvgåande" elevane. Dei som strevar mest fagleg, er og dei som har størst vanskar med denne formen for læring.
- Kollektiv undervisning synast å engasjere fleire av elevane, og gir læraren større moglegheit for å kontrollere at alle deltek.
- Forsking viser at klasseundervisning i seg sjølv ikkje er vanskeleg for lågt presterande elevar, og at det faktisk kan fremme engasjement.
- Variasjon i arbeidsformer vert å tilrå.

Inkluderende opplæring og effektiv klasseromspraksis i Europa

European Agency for Development in Special Needs Education:

- Samarbeidsorientert opplæring
- Alternative læringsstrategier
- Samarbeidsorientert læring
- Problemløsning i fellesskap
- Heterogen gruppering
- Effektiv opplæring
- Opplæring i basemiljøer

(Meijer, 2005)

IOP – INKLUDERING OG SPESIALUNDERVISNING

Korleis vert IOP-arbeidet gjennomført i barnehage / skule, og korleis bør det gjennomførast i lys av prinsippet om inkludering?

- deltakarar? (PPT?)
- fokus / tema?
- samanheng IOP – klassens planar?
- gjennomføring / evaluering?

Essunga kommun i Sverige

- Essunga; ein pendlarkommune med ca. 5500 innbyggjarar
- Lavt utdanningsnivå, etnisk homogenitet, mange fosterheimsbarn
- 2007: ein av Sveriges fem dårlegaste kommunar i høve gjennomsnittleg avgangskaraktarar i grunnskolen, prosentdel elevar med måloppnåing i alle fag og prosentdel elevar i «gymnasieskolan»
- 2010: ein av Sveriges sju respektive tre beste kommunar i høve avgangskaraktarar og måloppnåing. Alle elevar i «gymnasieskolan»
- Endringen gjennomført innanfor eksisterande rammer i høve økonomi og kompetanse

Strategi: Inkludering!

Nossebro skola i Essunga kommun, Sverige

Nossebro skole – fra dårligst til best på tre år

<http://www.sydsvenskan.se/sverige/nar-skolan-ar-som-allra-bast/>

Slik gjorde de det

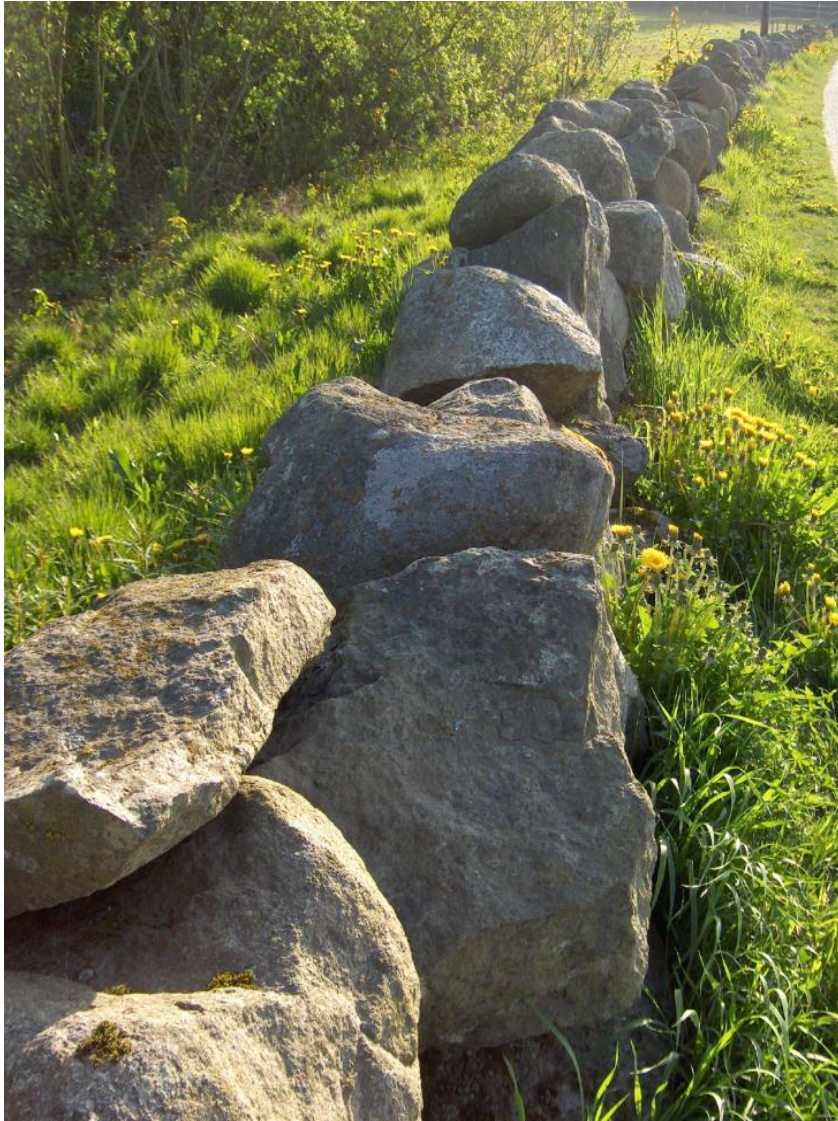
<http://www.youtube.com/watch?v=0jrWGFGDDp0&list=PLzsW87Osp3dgBfBEowlxls8Rq5n88eEFL&index=7>

Några råd för ett framgångsrikt förändringsarbete

(Persson & Persson, 2012)

- Kartlegging av verksamheten och en pedagogiskt grundad analys
- Incitament för förändring
- Utmaning av synliga och osynliga traditioner
- Resurser och användning av resurser
- Processuppföljning och följeforskning
- Komplementära kompetenser

- Auktoritativt ledarskap
- Arbetslag ad hoc
- Forskningsanknytning och vetenskaplig förankring
- Ändamålsenlig kompetensutveckling
- Den specialpedagogiska verksamheten
- Personalens arbetsbelastning
- Skola och socialtjänst

*«Skule- og barnehage-
utvikling er prosessar som skjer
lokalt; i regionen, i kommunane
og på organisasjonsnivå.*

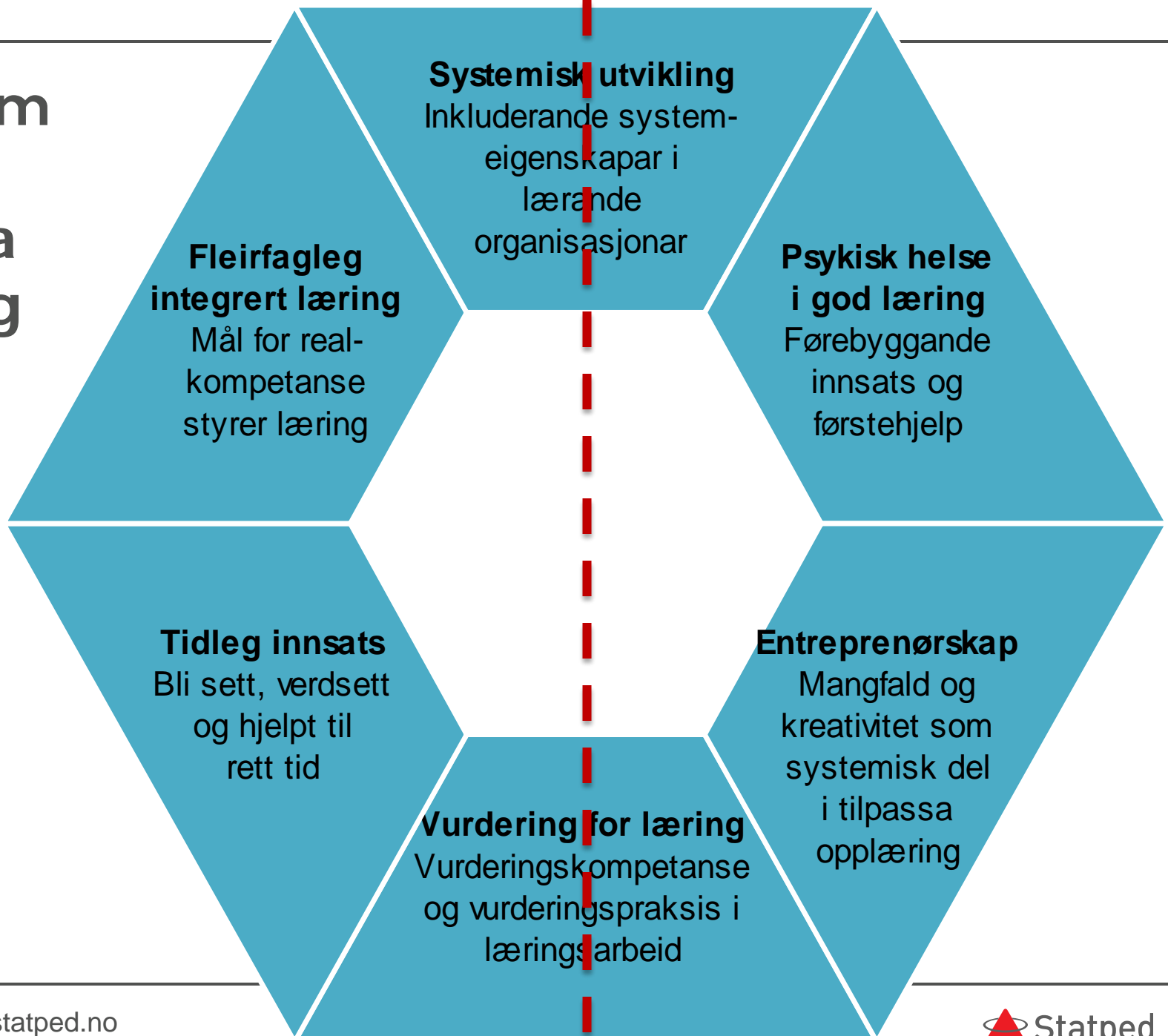
*”System for styrka læring” er
kommunane i Sogn regionråd
sitt program for å styrke tilpassa
opplæring, auke læringsutbyttet
og redusere bruk av spesial-
undervisning.*

*Slike mål når vi ikkje via
store ord, men gjennom mange
små systemretta skritt. «*

*Og prosessane og aktørane må
samordnast!*

System for styrka læring

*«Å gjere ord om til handling
er lettare sagt enn gjort.»*

*(Slag under beltestaden må ein berre bøye seg for.
93 diskutabile sanningar på steingrunn. Dag og Tid, 2005)*

Korleis skape motivasjon for endring?

Eg kjenner ein som bytte frå nynorsk til bokmål då han begynte på vidaregåande. I dag er han einsam, ugift, arbeidslaus, alkoholisert og ute av stand til å gjere greie for seg. Dessutan ser han ikkje ut. Luktar gjer han også.

Alle eg kjenner som heldt på nynorsken då dei begynte på vidaregåande, har i dag interessante og godt betalte jobbar, mange gode venner og ekstremt stimulerande kjærleiksliv. Dessutan ser dei veldig bra ut, alle som ein.

Fine tenner har dei også.

Eg berre nemner det.

Are Kalvø

Referanser:

- Bogsti, A. (2012). Tilpasset opplæring og spesialundervisning. I: H. Jakhelln and T. Welstad (red.) Utdanningsrettslige emner. Oslo, Cappelen Damm AS: 207-228.
- Cameron, D. L., A. D. Tveit, et al. (2013). *En undersøkelse om PP-tjenestens arbeid med barnehagen*. Kristiansand / Oslo.
- Dalen, M. (2006). "Så langt det er mulig og faglig forsvarlig ..." *Inkludering av elever med spesielle behov i grunnskolen*. Oslo, Gyldendal Norsk Forlag AS.
- Fylling, I. (2009). *Kartlegging og evaluering av PP-tjenesten*. Bodø/Oslo, Nordlandsforskning/Kunnskapsdepartementet.
- Gjessing, H. J. (1974). *Skolepsykologi* **9**(4): pp.3-24.
- Hausstätter, R. S. (2012). Den individuelle opplæringsplanen som strategisk dokument. I: R. S. Hausstätter (red.) *Inkluderende spesialundervisning*. Bergen, Fagbokforlaget: 127-138.
- Hausstätter, R. S. (2013). "20-prosentregelen" - Omfanget av spesialundervisning i norske skoler. *Spesialpedagogikk* **78**(06). 4-12.
- Holck, G. (2012). Organisasjonsutvikling som systemrettet innovasjonsarbeid. I: E. Befring and R. Tangen (red.) *Spesialpedagogikk*. Oslo, Cappelen Damm AS: 188-202.

- Håstein, H. and S. Werner (2004). *Men de er jo så forskjellige. Tilpasset opplæring i vanlig undervisning*. Oslo, abstrakt forlag.
- Kristiansen, J.I.(2002). *"Et fellesskap av unntak". En undersøkelse om suksessfaktorer for inkludering av barn med omfattende funksjonshemninger i grunnskolen*. Bergen, NLA/Handikappede Barns Foreldreforening.
- Mathiesen, I. H. and G. Vedøy (2012). *Spesialundervisning - drivere og dilemma*. Stavanger, IRIS.
- Meld St. 18 (2010-2011) *Læring og fellesskap*. KD. Oslo.
- Mjøs, M. (2007). *Spesialpedagogens rolle i dagens skole. En studie av hvordan prinsippene om inkludering og tilpasset opplæring for alle elever kommer til uttrykk i skolen, og av spesialpedagogens rolle i denne sammenheng*. Oslo, UiO. PhD.
- Morken, I. (2006). *Normalitet og avvik. Spesialpedagogiske utfordringer - en innføring*. Oslo, Cappelen Akademisk Forlag
- Nilsen, S. (2011). Tilpasset opplæring gjennom spesialundervisning-med særlig vekt på barnetrinnet. I: H. Bjørnsrud and S. Nilsen (red.) *Lærerarbeid for tilpasset opplæring - tilrettelegging for læring og utvikling*. Oslo, Gyldendal Akademisk: 47-67.

-
- Nilsen, S. and C. Herlofsen (2012). Tiltakskjeden ved rett til spesialundervisning - regelverk og praksis. I: . H. Jakhelln and T. Welstad (red.) *Utdanningsrettslige emner*, Cappelen Damm Akademisk: 229-255.
- NOU 2009: 18 Rett til Læring*, Kunnskapsdepartementet.
- Persson, B. and E. Persson (2012). *Inkludering och måluppfyllelse - att nå framgång med alla elever*. Stockholm, Liber AB.
- Roald, K. (2010). *Kvalitetsvurdering som organisasjonslæring mellom skole og skoleeigar*. Psykologisk fakultet. Bergen, UiB. PhD
- Skaalvik, E. and I. Fossen (1995). *Tilpassing og differensiering. Idealer og realiteter i norsk grunnskole*. Trondheim, Tapir.
- Aarnes, A. (2008). *IOP i praksis. Individuelle planer og tilpasset opplæring*. Oslo, Pedlex Norsk Skoleinformasjon.